

DER ANSCHNITT

ZEITSCHRIFT FÜR KUNST UND KULTUR IM BERGBAU

BEIHEFT 27

Anatolien - Brücke der Kulturen Kültürlerin Köprüsü Anadolu

Ünsal Yalçın & Hans-Dieter Bienert

Anatolien - Brücke der Kulturen

**Aktuelle Forschungen und Perspektiven in den
deutsch-türkischen Altertumswissenschaften**

Kültürlerin Köprüsü Anadolu

**Türk-Alman Eskiçağ Bilimlerinde
Güncel Bilimsel Araştırmalar ve Yeni Bakış Açıları**

**Tagungsband des Internationalen Symposiums
„Anatolien – Brücke der Kulturen“ in Bonn
vom 7. bis 9. Juli 2014**

**7-9 Temmuz 2014'te Bonn'da yapılan „Kültürlerin Köprüsü Anadolu“
konulu uluslararası sempozyum kitabı**

Herausgeber / Editör:
Ünsal Yalçın & Hans-Dieter Bienert

Bochum, Bonn 2015

Montanhistorische Zeitschrift
Der ANSCHNITT. Beiheft 27
= Veröffentlichungen aus dem Deutschen
Bergbau-Museum Bochum, Nr. 203

Diese Publikation wurde mit Mitteln der
Deutschen Forschungsgemeinschaft (DFG) gedruckt.

Bu yayın Alman Bilimsel Araştırma Kurumu'nun (DFG)
maddi katkılarıyla basılmıştır.

Für die Inhalte der Beiträge sind die Autoren selbst verantwortlich.
Makalelerin içeriğinden yazarlar sorumludur.

Redaktion / Yayına Hazırlayan
Ünsal Yalçın

Übersetzungen / Çeviriler
H. Gönül Yalçın

Layout, Titelgestaltung / Kitap ve Kapak Tasarımı
Ünsal Yalçın
Oliver Stegemeier

Lektorat / Lektörler
Deutsch: Ulrike Medenbach
Türkisch: Neslihan Şen-Altın

Druck
Grafisches Centrum Cuno GmbH & Co. KG

Bibliografische Information der Deutschen Nationalbibliothek
Die Deutsche Nationalbibliothek verzeichnet diese Publikation
in der Deutschen Nationalbibliografie; detaillierte bibliografische
Daten sind im Internet über <http://dnb.d-nb.de> abrufbar.

ISBN 10:3-937203-75-3
ISBN 13: 978-3-937203-75-1

Titelbild / Kapak Resmi

Göbekli Tepe:

Der neolithische Göbekli Tepe liegt wie eine Landmarke auf einem langgestreckten Höhenzug als nördliche Grenze zur Harran-Ebene. Im Vordergrund des Bildes ist einer der monumentalen Steinkreise (Anlage D) aus monolithischen T-förmigen Pfeilern zu sehen (Bild: Nico Becker, DAI-Göbekli Tepe Archiv).

Göbekli Tepe:

Neolitik Dönem'e tarihlenen Göbekli Tepe Harran Ovası'nı kuzeyden sınırlayacak biçimde, uzunlamasına bir yükseltide, arazide bir işaret gibi durmaktadır. Fotoğrafta, ön planda T biçimli taş dikmelerden oluşan anıtsal dairemsi yapılardan birisi (D Yapısı) görülmektedir (Fotoğraf: Nico Becker, Alman Arkeoloji Enstitüsü-Göbekli Tepe Arşivi).

DER ANSCHNITT

Herausgeber:
Vereinigung der Freunde von Kunst und Kultur im Bergbau e.V.

Vorsitzender des Vorstandes:
Prof. Dr. Karl Friedrich Jakob

Vorsitzender des Beirats:
Bergassessor Dipl.-Kfm. Dr.-Ing. E.h. Achim Middelschulte

Geschäftsführer:
Museumsdirektor Prof. Dr. rer. nat. Stefan Brüggerhoff

Schriftleitung (verantwortlich):
Dr. phil. Andreas Bingener M.A.

Editorial Board:
Prof. Dr. Stefan Brüggerhoff, Dr. Lars Bluma,
Dr. Michael Farrenkopf, Prof. Dr. Rainer Slotta,
Prof. Dr. Thomas Stöllner

Wissenschaftlicher Beirat:
Prof. Dr. Jana Geršlová, Ostrava; Prof. Dr. Karl-Heinz Ludwig,
Bremen; Prof. Dr. Thilo Rehren, London; Prof. Dr. Wolfhard
Weber, Bochum

Anschrift der Geschäftsführung und der Redaktionsleitung:
Deutsches Bergbau-Museum Bochum
Am Bergbaumuseum 28, D-44791 Bochum
Telefon (02 34) 5 87 70
Telefax (02 34) 5 87 71 11
<http://www.bergbaumuseum.de>

Einzelheft 9,- Euro, Doppelheft 18,- Euro;
Jahresabonnement (6 Hefte) 54,- Euro;
kostenloser Bezug für die Mitglieder der Vereinigung
(Jahres-Mitgliedsbeitrag 50,- Euro)

Dieser Band ist Klaus Schmidt gewidmet
Bu yayın Klaus Schmidt'in anısına adanmıştır

Gruppenbild der Teilnehmer des Internationalen Symposiums "Anatolien-Brücke der Kulturen" in Bonn
Bonn'da "Kültürlerin Köprüsü Anadolu" konulu Uluslararası Sempozyum katılımcıları birarada

Inhalt / İçindekiler

Dorothee Dzwonnek

Zum Geleit

Sunuş

11

Peter Funke

Grußwort

Sunuş

13

Ünsal Yalçın & Hans-Dieter Bienert

Vorwort

Önsöz

17

Ünsal Yalçın

Geschichte der archäologischen Forschungen in der Türkei

Türkiye’de Arkeolojik Araştırmaların Tarihçesi

21

Felix Pirson

Forschung-Kommunikation-Kulturerhalt

Aufgaben und Perspektiven des Deutschen Archäologischen Instituts in der Türkei

Araştırma-İletişim-Kültürel Miras Koruması

Alman Arkeoloji Enstitüsü’nün Türkiye’deki Görev ve Perspektifleri

39

Jörg Klinger

Die keilschriftlichen Quellen bis zum Ende der Bronzezeit aus Kleinasien

Tunç Çağı’nın Sonuna Dek Çivi Yazılı Kaynaklar

47

Mustafa Hamdi Sayar

Die Geschichte der deutsch-türkischen Zusammenarbeit in Altertumswissenschaften

Altbewährte, aber nicht veraltete Zusammenarbeit

Eski Çağ Bilimlerinde Türk-Alman İşbirliğinin Tarihçesi

Eski Ama Eskimeyen Birliktelik

59

Oliver Dietrich, Jens Notroff & Klaus Schmidt (†)

Göbekli Tepe

Ein exzeptioneller Fundplatz des frühesten Neolithikums auf dem Weg zum Weltkulturerbe

Göbekli Tepe

Dünya Kültür Mirasına Girme Yolunda Olağandışı Bir Erken Neolitik Buluntu Yeri

91

Ayşe Tuba Ökse

Staudammprojekte und Archäologie

Rettungsgrabungen in der Südöstlichen Türkei

Baraj Projeleri ve Arkeoloji

Türkiye’nin Güneydoğusunda Kurtarma Kazıları

111

Zeynep Eres, Svend Hansen, Eylem Özdoğan, Mehmet Özdoğan, Hermann Parzinger & Heiner Schwarzberg

Das Kırklareli Projekt

Ein Forschungsüberblick anlässlich des 20jährigen Jubiläums des
Türkisch-Deutschen Gemeinschaftsprojekts

Kırklareli Projesi

Türk-Alman Ortak Projesinin 20. Yıl Dönümünde Araştırmalara Toplu Bakış

131

Ünsal Yalçın, H. Gönül Yalçın, Alexander Maass & Önder İpek

Prähistorischer Kupferbergbau in Derekutuğun

Derekutuğun Tarihöncesi Bakır İşletmeleri

147

Armağan Erkanal-Öktü & Hayat Erkanal

Neue Forschungen im vorgeschichtlichen Mittelwestanatolien

Bakla Tepe, Liman Tepe, Çeşme Bağlararası und Panaztepe

Orta Batı Anadolu'da Yeni Tarih Öncesi Araştırmaları

Bakla Tepe, Liman Tepe, Çeşme Bağlararası ve Panaztepe

185

Sevinç Günel

Ein Zentrum mit interregionalen Beziehungen in Westanatolien in der Bronzezeit:

Çine-Tepecik

Bronz Çağında Batı Anadolu'da Bölgelerarası Bağlantıları Gösteren Bir Merkez:

Çine-Tepecik

205

Andreas Schachner

Boğazköy-Hattuša: Rückblick und Perspektiven

Boğazköy-Hattuša: Geçmişe Bir Bakış ve Perspektifler

217

Rainer M. Czichon

10 Jahre Forschungen am Oymaağaç Höyük (Nerik)

Oymaağaç Höyük (Nerik) Kazıları'nda 10 Yıl

231

Engelbert Winter

Die Forschungsstelle Asia Minor in Kommagene und Doliche (1938–2014)

Küçük Asya Araştırmaları Birimi'nin Kommagene ve

Doliche'de Çalışmaları (1938-2014)

247

Zeynep Kızıltan & Sait Başaran

Marmaray U-Bahnprojekte und die Rettungsgrabungen in Yenikapı

Marmaray Metro Projeleri ve Yenikapı Arkeolojik Kurtarma Kazıları

263

Felix Pirson

Stadt und Umland von Pergamon

Stand der Forschung und Perspektiven

Pergamon Kenti ve Çevresi

Araştırmaların Son Durumu ve Yeni Ufuklar

289

Christof Berns

Forschungen in Milet: Rückblick und Perspektive

Milet Araştırmaları: Geçmişe Bir Bakış ve Yeni Perspektifler

311

Helga Bumke

Aktuelle Forschungen in Didyma

Didyma'da Güncel Araştırmalar

325

Musa Kadioğlu, Canan Özbil, Michael Kerschner & Hans Mommsen

Teos im Licht der neuen Forschungen

Yeni Araştırmalar Işığında Teos

345

Nurettin Arslan & Klaus Rheidt

Zwischen Persern und Griechen

Assos als Festungs- und Philosophenstadt

Persler ve Hellenler Arasında

Filozoflar Kenti Assos

367

Christof Schuler & Klaus Zimmermann

Epigraphische Forschung in der Türkei

Das Beispiel der antiken Stadt Patara in Lykien

Türkiye'de Epigrafik Araştırmalar

Lykia'daki Antik Patara Kenti Örneği

387

Autoren

Yazarlar

399

Göbekli Tepe

Ein exzeptioneller Fundplatz des frühesten Neolithikums auf dem Weg zum Weltkulturerbe

Göbekli Tepe

Dünya Kültür Mirasına Girme Yolunda Olağandışı Bir Erken Neolitik Buluntu Yeri

Der Göbekli Tepe ist erstmals im Rahmen eines 1963 als Gemeinschaftsprojekt der Universitäten Chicago und Istanbul durchgeführten Surveys als archäologischer Fundplatz erkannt worden. In seinem Bericht zu diesen Arbeiten schildert Peter Benedict (1980) den Ort als von Einsenkungen untergliederten Komplex von Erhebungen aus roter Erde, deren Hänge von Feuersteingeräten übersät seien. Zwei kleine Friedhöfe befänden sich im Bereich der Fundstelle. Der Eindruck des Surveyteams lässt sich gut anhand von Luftbildern nachvollziehen, die vor dem Beginn der Grabungsarbeiten entstanden (Abb. 1). Tatsächlich liegt der Göbekli Tepe als rot-brauner Hügel von bis zu 15 m Mächtigkeit und etwa 300 m Umfang als herausragendes Geländemerkmale auf dem höchsten Punkt der Gemuş-Berge. Er hebt sich weithin sichtbar von den umliegenden Kalksteinplateaus ohne Sedimentüberdeckung ab. Die Bedeutung des Ortes wurde im Rahmen der Begehung allerdings nicht erkannt, eine Erforschung, wohl auch wegen der mutmaßlichen islamischen Gräber, als unmöglich angesehen.

Von 1983 bis 1991 fanden am steinzeitlichen Siedlungsplatz Nevalı Çori Ausgrabungen des Heidelberger Instituts für Ur- und Frühgeschichte unter der Leitung von Harald Hauptmann statt. Hier wurden erstmals im Kontext einer steinzeitlichen Siedlung T-Pfeiler und großformatige Skulpturen aus Kalkstein gefunden (z.B. Hauptmann 1993; 1999). Nachdem in Nevalı Çori durch die Aufstauung des Atatürk-Stausees der Fundplatz überflutet wurde und die Ausgrabungen beendet waren, besuchte Klaus Schmidt, der an dieser Grabung in allen Kampagnen teilgenommen hatte, im Jahr 1994 alle in der Literatur erwähnten neolithischen Plätze in der Region mit dem Plan, zu überprüfen, ob es nicht mehr Siedlungen wie Nevalı Çori mit Pfeilerarchitektur und großplastischen Funden gäbe. Auf Grundlage der Erfahrungen, die er in Nevalı Çori gewonnen hatte, erkannte er die Steine des Göbekli Tepe, die im Survey von 1963 als Grabsteine verstanden wurden, als neolithische Werksteine und T-Pfeiler.

Göbekli Tepe ilk kez 1963'te Chicago ve İstanbul Üniversiteleri'nin ortaklaşa yürüttükleri bir araştırma projesi kapsamında yapılan yüzey araştırmaları sırasında arkeolojik buluntu yeri olarak saptanmıştır. Söz konusu araştırmalar konusunda yayınladığı raporunda Peter Benedict (1980) buluntu yerini eteklerinde sayısız çakmak taşı alet gözlemlenen kırmızı toprak tümseklerinden oluşan çukurluklar kompleksi biçiminde tanımlamıştır. Buluntu yerinin yakınında iki küçük mezarlığın varlığı da belirtilmiştir. Yüzey araştırması ekibinin edindiği izlenim kazı çalışmalarının başlamasından önce çekilmiş olan hava fotoğrafları yoluyla rahatça göz önünde canlandırılabilir (Res. 1). Gerçekten de Göbekli Tepe 15 m'ye varan yüksekliğe ve yaklaşık 300 m çapına sahip kırmızı-kahve bir tepe olarak Gemuş Dağları'nın zirvesinde görülen bir nokta halinde dikkati çekmektedir. Günümüzde de Göbekli Tepe çevredeki kireçtaşı platoda herhangi bir tortul (sediman) örtüsü olmaksızın doğrudan gözle ayırdedilebilir. Buluntu yerinin önemi yüzey araştırmaları sırasında hemen anlaşılamamıştır, bu durumun bir nedeni de başka bir bakış açısına olanak tanımayan müslüman mezarlarında aranabilir.

Neolitik Dönem'e tarihlenen Nevalı Çori yerleşmesinde Heidelberg Üniversitesi Tarihöncesi Arkeoloji Enstitüsü adına Harald Hauptmann yönetiminde 1983'ten 1991 yılına dek kazılar sürdürülmüştür. Böylece ilk kez bir Akeramik Neolitik yerleşmede T biçimli dikmeler ve kireç taşıdan büyük heykeller bulunmuştur (bkz. Ö. Hauptmann 1993; 1999). 1994'de Atatürk Barajı'nın su tutmasıyla Nevalı Çori sular altında kalıp kazılar sona erdiğinde baştan beri buradaki çalışmalara katılan Klaus Schmidt arkeoloji literatüründe adı geçen tüm bölge buluntu yerlerine gitmiş ve dikmeli mimari ile büyük heykellerin çıkabileceği başka yerleşmelerin olup olmadığını araştırmıştır. Nevalı Çori'de edindiği deneyimlerden yararlanan Klaus Schmidt 1963'deki yüzey araştırmalarında mezar taşı olarak yorumlanan taşların Neolitik mimari parçaları ve T biçimli dikmeler olduğunu fark etmiştir.

Abb. 1: Der Göbekli Tepe vor Beginn der Ausgrabungen aus der Luft (DAI, Foto O. Durgut).

Res. 1: Kazılara başlanmadan önce Göbekli Tepe'nin havadan görünümü (Alman Arkeoloji Enstitüsü / DAI, Foto O. Durgut).

Die Grabungen auf dem Göbekli Tepe

Der Göbekli Tepe wurde zum Zeitpunkt seiner „Wiederentdeckung“ 1994 in fast unberührtem Zustand angetroffen. Er war nur zu Fuß oder mit Pferd erreichbar. Der Ruinenhügel wurde aber nach Ausweis mächtiger Lesesteinriegel offenbar seit Jahrzehnten intensiv landwirtschaftlich genutzt, da in dieser Region mit durchschnittlich 400 mm Jahresniederschlag Regenfeldbau gut möglich ist und der Tell den einzigen Flecken gut bebaubarer Erde im weiteren Umkreis darstellt. Tiefpflügen gab es bedingt durch die fehlenden Zufahrtsmöglichkeiten jedoch nicht. Eine systematische Begehung des Areals vor Beginn der Grabungsarbeiten erbrachte zahlreiche Oberflächenfunde, darunter auch Skulpturen (Beile-Bohn *et al.* 1998: 45-47), die den Verdacht erhärteten, dass es sich hier um einen bedeutenden frühneolithischen Platz handelte, den es nicht nur zu erforschen, sondern auch zu bewahren galt.

Die Forschungen am Göbekli Tepe wurden 1995 durch Klaus Schmidt als Ausgrabung des Museums Şanlıurfa unter der Leitung von Adnan Mısır in Zusammenarbeit mit der Abteilung Istanbul des Deutschen Archäologischen Instituts unter der Direktion von Harald Hauptmann begonnen. Das erste Grabungsareal wurde 1995 im unteren Bereich des Südosthanges geöffnet, im Bereich einer Raubgrube, in deren Profil ein Terrazzoboden zu erkennen war (das Folgende nach Beile-Bohn *et al.* 1998: 50-54). Schon dieser erste Schnitt ließ eine Eigenheit des Platzes erkennen,

Göbekli Tepe Kazi Çalışmaları

1994'de yeniden keşfedildiğinde Göbekli Tepe hemen hemen el değmemiş durumdaydı. Buraya yürüyerek ya da at sırtında ulaşılabilirdi. Ören yeri yöreye yılda ortalama 400 mm yağış düşmesi nedeniyle yağmurla sulamaya uygun bir konumda bulunduğundan ve çevrede ekime elverişli tek yer olduğundan yıllarca tarım arazisi olarak yoğun biçimde kullanılmıştı; bu durum yüzeyden toplanabilen büyük taşlardan da anlaşılmaktaydı. Ancak ören yerine taşıyla ulaşım yapılamadığından derin pulluk izlerine rastlanmamaktaydı. Arazide kazı öncesinde yapılan sistemli yüzey toplamalarında aralarında heykellerin de yer aldığı (Beile-Bohn *et al.* 1998: 45-47) çok sayıda yüzey buluntusu ele geçmiştir. Söz konusu buluntular burada araştırmaların yanı sıra sürekli korunmayı da gerektiren önemli bir Erken Neolitik merkezinin varlığına işaret edecek nitelikteydi.

Göbekli Tepe'deki araştırmalar Alman Arkeoloji Enstitüsü İstanbul Şubesi'nin işbirliğiyle 1995 yılında Şanlıurfa Müzesi adına Adnan Mısır'ın ve dönemin Alman Arkeoloji Enstitüsü İstanbul Şubesi müdürü olan Harald Hauptmann'ın yönetimlerinde, Klaus Schmidt tarafından başlatılmıştır. İlk açma 1995 yılında, profilinde terazzo taban görülen bir kaçak kazı çukurunun bulunduğu güneydoğu yamacın alt kesiminde açılmıştır (aşağıdaki bölüm için bkz. Beile-Bohn *et al.* 1998: 50-54). Bu ilk açmada ancak sonraları açıklanabilen bir özel durum gözler önüne serilmiştir: Buluntu yeri diğer höyüklerden alışıldığı üzere topraktan oluşmamaktadır.

die erst später eine teilweise Erklärung fand: er ist nicht wie sonst bei Tells üblich überwiegend aus Erde aufgebaut. Das Sediment des Göbekli Tepe besteht überwiegend aus etwa faustgroßen Kalksteinen, Knochen und Flints mit wenig Erdmaterial. Außerdem wurden Teile von Rechteckbauten aufgedeckt, die in der später etablierten Stratigraphie des Platzes zur jüngeren Schicht II des PPN B gehören. Sie erbrachten die endgültige Bestätigung, dass am Göbekli Tepe eine den Befunden von Nevalı Çori ähnliche Pfeilerarchitektur vorlag, in Form von zwei Stümpfen kleiner T-Pfeiler.

Die Arbeiten in diesem Grabungsareal wurden 1996 jedoch nicht fortgesetzt (das Folgende nach Schmidt 2000a: 18). Noch während der ersten Grabungskampagne hatte einer der Ackerbesitzer in der südlichen Senke die Köpfe zweier großer T-Pfeiler freigelegt, die ihn beim Pflügen störten. Den Kopf eines der beiden Pfeiler hatte er bereits teilweise zerschlagen. Das Grabungsteam konnte ihn von der Fortsetzung der Arbeiten abhalten und im Folgejahr an der Stelle zwei Grabungsflächen um die Pfeiler öffnen, die sich später als Zentralpfeiler einer ersten monumentalen Anlage (A) herausstellten. Die Erforschung des Göbekli Tepe war damit, wenn auch zunächst von wissenschaftlicher Neugier bestimmt, schon von Beginn an mit dem Schutz des Platzes verbunden. Über die Zahlung von Pachtzinsen konnte nach und nach eine Einstellung des Ackerbaus erreicht werden, bis der gesamte archäologische Schutzbereich schließlich verstaatlicht werden konnte. In den folgenden Jahren förderte jede Grabungskampagne Befunde zu Tage, die unser Bild von Komplexität und Leistungsvermögen früher Jäger- und Sammlerkulturen grundlegend verändert haben.

Im Grabungsbefund ließen sich bald drei Schichten unterscheiden. In der ältesten Schicht III (10. Jt., PPN A; zur Datierung des Platzes zuletzt Dietrich *et al.* 2013) dominieren monolithische, tonnenschwere, T-förmige Pfeiler, die als Steinkreise aufgestellt sind (Abb. 2). Die Pfeiler werden von steinernen Mauern und von innen an die Mauern angelehnten Bänken verbunden. Immer befinden sich zwei besonders große, bis über 5 m hohe Exemplare im Zentrum der Anlagen. Die Innendurchmesser der Anlagen betragen 10-30 m.

Die T-Form der Pfeiler stellt in stilisierter Weise den menschlichen Körper in Seitenansicht dar. Gelegentlich in Flachrelief angegebene Arme und Hände sowie Gürtel mit herabhängendem Lendenschurz lassen an dieser Deutung keinen Zweifel. Oft sind auf den Pfeilern weitere Reliefs angebracht, meist handelt es sich um Tiere, hinzu kommen zahlreiche abstrakte Symbole. Ergänzt wird das Fundspektrum durch eine große Anzahl an Skulpturen, die Menschen und Tiere darstellen.

Göbekli Tepe'deki tabakalanma genelde toprağın az miktarda karıştığı yumruk büyüklüğündeki kireç taşlarından, kemik ve çakmak taşından oluşmaktadır. Bunun yanı sıra, sonradan oluşan buluntu yeri stratigrafisinde Çanak Çömleksiz Neolitik Dönem B'ye tarihlenen (PP-NB) ve daha geç bir dönemi yansıtan II. tabakaya ait dikdörtgen yapıların bazı bölümleri gün ışığına çıkarılmıştır. Söz konusu buluntular Göbekli Tepe'de Nevalı Çori'den bilinen dikmeli mimarinin bir benzeri olan küçük ve T biçimli dikmelerden geriye kalan alt kısımları kapsayan mimari malzemeye rastlandığını kesin biçimde onaylayacak nitelikteydi.

Çalışmalar 1996'da buluntu yerinin tam bu kesiminde sürdürülmemiştir (aşağıdaki kısım Schmidt 2000a: 18'den alınmıştır). Daha ilk kazı kampanyasında tarla sahiplerinden biri güney çukurlukta pulluğuna takılan iki büyük T biçimli dikmeye ait baş kısımlarını ortaya çıkarmıştı. Arazi sahibi iki dikmeden birisinin başını da kırmış bulunmaktaydı. Kazı ekibi tarla sahibinin burada pulluk sürmesine engel olabilmış ve izleyen yılda aynı yerde dikmelerin çevresinde iki açma açmıştır. İlerleyen çalışmalarda bu dikmelerin kazılan ilk anıtsal yapının (A yapısı) merkezi dikmeleri olduğu anlaşılmıştır. Başlangıçta bilimsel merak yönlendirmiş olsa da, böylece Göbekli Tepe'deki araştırmalar buluntu yerinin korunmasını da kapsayacak biçimde sürdürülmüştür. Koruma altına giren söz konusu arkeolojik alan en sonunda kamulaştırılana dek tarla sahibine kira ödenmiş ve burada ekim yapılması önlenmiştir. İzleyen yıllarda çalışma yapılan her kazı mevsiminde erken avcı-toplayıcı kültürlerin karmaşıklığı ve başarıma güçleri konusunda edindiğimiz izlenimi temelden değiştiren bulgu ve buluntular açığa çıkarılmıştır.

Kazılar ilerledikçe buluntu yerinde üç tabakanın ayırdedildiği görülmüştür. En eski tabaka olan III. tabakada (M.Ö. 10. bin, Çanak Çömleksiz Neolitik A (PPNA); buluntu yerinin tarihlendirilmesiyle ilgili bkz. Dietrich *et al.* 2013) daireler halinde yerleştirilmiş yekpare ve tonlarca ağırlıkta olan T biçimli dikmeler ön plana çıkmaktadır (Res. 2). Dikmeler taştan duvarlarla dairesel biçimde çevrelenmiş ve bağlanmıştır; duvarların iç kısmına da sekiler yerleştirilmiş ve sekilerin duvarlarla bağlantısı sağlanmıştır. Genel bir uygulama olarak çok büyük ve uzunlukları 5 m'ye varan iki T biçimli dikme yapının tam merkezinde yer alır. Yapıların iç çapı 10-30 m kadardır.

Dikmelerin T biçimi stilize edilmiş olarak insan bedeninin yandan görünüşünü canlandırmaktadır. Zaman zaman alçak kabartma olarak betimlenen kollar, eller ve belden sarkıntılı bir kuşak bu yorumda kuşku bırakmamaktadır. Dikmelerin üstünde sık sık başka kabartmalar da görülmektedir. Bu kabartmalarda genelde hayvan betimleri söz konusudur, zaman zaman bazı soyut simgeler de izlenir. Buluntu yelpazesini çok

Abb. 2: Das Hauptgrabungsgebiet in der südöstlichen Senke des Göbekli Tepe, im Vordergrund Anlage D (DAI, Foto N. Becker).

Res. 2: Göbekli Tepe'nin güneydoğu çukurluğunda bulunan ana kazı alanı; ön planda D yapısı görülmektedir (Alman Arkeoloji Enstitüsü / DAI, Foto N. Becker).

Schicht III wird von der jüngeren Schicht II (9. Jt., frühes und mittleres PPN B) überlagert, für die nicht mehr große Kreisanlagen, sondern deutlich kleinere Rechteckbauten typisch sind. Auch Größe und Anzahl der Pfeiler sind deutlich reduziert. Festgehalten wurde meist nur noch an den zwei Zentralpfeilern, die größten erreichen etwa 1,5m Höhe. Als Schicht I werden die oft mächtigen Hangfußsedimente bezeichnet, die durch natürliche Erosion, vor allem aber infolge der landwirtschaftlichen Nutzung des Ruinenhügels entstanden sind.

Die Befunde im Hauptgrabungsgebiet

Das Hauptgrabungsgebiet am Göbekli Tepe liegt in der großen Einsenkung, die sich im Südhang des Ruinenhügels befindet. Dort wurden vier große Kreisanlagen A-D angetroffen (für Detail vgl. Schmidt 2000b; 2006; 2008; 2012).

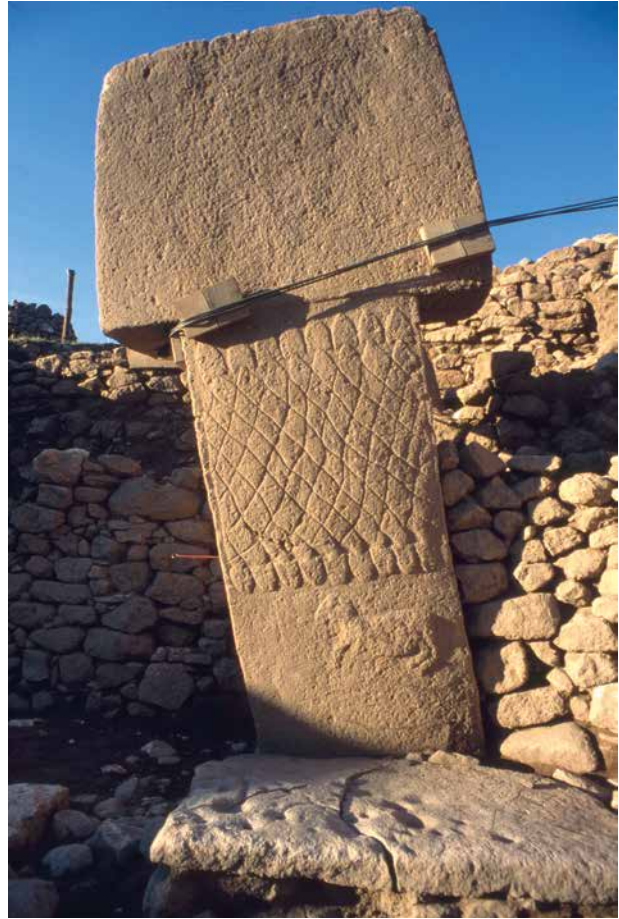

Abb. 3: Pfeiler 1, einer der Zentralpfeiler von Anlage A, ist auf einer Breitseite flächendeckend mit einem Netz aus Schlangen verziert. Darunter ist ein Widder dargestellt (DAI, Foto C. Gerber).

Res. 3: 1 no.lu dikme; A yapısının merkezi dikmelerinden olan bu dikme geniş yüzeyinde yılanlardan örülen bir ağ ile bezenmiştir. Bu ağın altında bir koç betimlenmiştir (Alman Arkeoloji Enstitüsü / DAI, Foto C. Gerber).

sayıda ele geçen ve hayvanlarla insanları betimleyen heykeller tamamlamaktadır.

Büyük dairesel yapıların yerine belirgin biçimde küçük olan dikdörtgen yapıların görüldüğü II. tabaka (M.Ö. 9. binyıl, erken ve orta Çanak Çömleksiz Neolitik B (PPNB), III. tabakanın üzerinde yer alır. Bu tabakada dikmelerin boyu küçülmüş ve sayısı da belirgin bir biçimde azalmıştır. Burada yalnızca merkezdeki iki dikme değiştirilmeden korunmuştur; en uzun dikmeler yaklaşık 1,5 m'ye ulaşmaktadır. I. tabaka ise doğal erozyonla ve özellikle de ören yerinin tarım arazisi olarak kullanılmasıyla oluşan kalın yamaç eteği dolgularından meydana gelmektedir.

Ana Kazı Alanındaki Buluntular

Ana kazı alanı ören yerinin güney yamacında bulunan büyük çukurlukta yer alır. Burada A'dan D'ye dek adlandırılan dört büyük dairesel yapı gün ışığına çı-

Abb. 4: Auf der linken Breitseite von Pfeiler 2 befinden sich Reliefs von Stier, Fuchs und Kranich (DAI, Foto C. Gerber).

Res. 4: 2 no.lu dikmenin sol geniş yüzeyinde boğa, tilki ve turna betimlerinden oluşan kabartmalar yer alır (Alman Arkeoloji Enstitüsü / DAI, Foto C. Gerber).

Als erste Baustruktur wurde, wie oben beschrieben, 1996 Anlage A entdeckt. Sie erscheint zwar im Grundriss eher quadratisch denn rund, doch wird sie dennoch zu den Kreisanlagen gerechnet. Die Pfeiler 1 und 2 bilden die Zentralpfeiler (Abb. 3-4). Die beiden Pfeiler sind reich mit Reliefs verziert, wobei bei Pfeiler 1 besonders das auf der linken Schaftseite angebrachte netzartige Relief ins Auge fällt, das wahrscheinlich ein Geflecht aus Schlangen darstellt. Auf der Vorderseite des Pfeilers befinden sich zwei breite, senkrecht nach unten verlaufende Bänder, die eine ähnlich breite, dazwischen eingesenkte Fläche metopenartig umrahmen und senkrecht an beiden Kanten der Fläche herablaufen. Auf und zwischen den Bändern erscheinen fünf Schlangen. Die Bänder könnten als Darstellung eines Stola-artigen Kleidungsstücks verstanden werden. Pfeiler 2 trägt auf der rechten Schaftseite die vertikal gereichte Motivfolge „Stier, Fuchs und Kranich“ und auf der hinteren Schmalseite ein Bukranium. Die Zahl der um die Zentralpfeiler errichteten weiteren Pfeiler der Anlage A liegt bisher bei nur vier.

karılmıştır (ayrıntılar için bkz. Schmidt 2000b; 2006; 2008; 2012).

Yukarıda da değinildiği üzere 1996'da A yapısı ilk yapı olarak açığa çıkarılmıştır. Söz konusu yapının planı yuvarlaktan çok karedir, bu yapı yine de dairesel yapılar grubuna sokulmaktadır. 1 ve 2 no.lu dikmeler merkezi dikmeleri oluşturur (Res. 3-4). Her iki dikme de kabartmalarla zengin bir biçimde süslenmiştir; 1 no.lu dikmenin sol alt kısmına yerleştirilmiş olan ağ biçimli kabartma özellikle dikkati çekmektedir. Bu kabartmada yılanlardan örülmüş bir ağ canlandırılmış olmalıdır. Kabartmanın ön kısmında iki adet enlice, aşağı doğru sarkmış şerit yer alır; bu şeritler benzer genişlikte ve tam ortada yer alan çukur bir alanı metoplar halinde sınırlandırarak söz konusu alanın her iki kenarından dikey biçimde aşağı uzanmaktadır. Şeritlerin üzerinde ve arasında beş yılan görülmektedir. Şeritler stola benzeri bir giyim eşyasının betimi olarak algılanabilir. 2 no.lu dikmenin sağ alt kısmına dikey olarak „boğa, tilki ve turna“ betim dizisi ile arkada yer alan dar kısma da bir bukranium yerleştirilmiştir. Merkezi dikmelerin çevresine sıralanmış olan A yapısının diğer dikmelerin sayısı şimdiye dek yalnızca dörde ulaşmıştır.

B yapısı A yapısından farklı olarak gerçekten dairesel biçimlidir (Res. 5). Dairenin iç çapı tam 10 m'dir. Çevre duvarında şimdiye dek sekiz dikme saptanmıştır; A yapısındakilerle karşılaştırıldığında dikmelerin üzerindeki kabartmalar sayıca azdır. Her ikisinde de tilki kabartması bulunan merkezi dikmelerin arasında Çayönü ve Nevalı Çori'den bilinen terazzo tabanın görüldüğü bir tabana ulaşılmıştır. Doğudaki merkezi dikmenin taban sıvasına bırakılmış olan taş bir kap şaşırtıcı niteliktedir. Taş kase merkezi dikmelerin arasında uygulama sırasında sıvıların belli bir rol oynadığı bazı törenlerin yapılmış olduğunu kanıtlamaktadır.

C yapısı toplam çapı 30 m'den fazla olan ve iç içe geçmiş bir kaç dairesel duvara sahip bir yapıdır (Res. 6). Ancak yapının merkezi büyük bir antik çukur tarafından tahrip olmuştur. Yapının özellikle merkezi dikmeleri büyük zarar görmüştür; bu dikmelerin üst kısımları onlarca kilo ağırlığındaki büyük parçalara bölünerek çukurun içine doldurulmuş olarak bulunmuştur. Bu yapıda örneğin B yapısında olduğu gibi terazzo taban görülmemektedir; C yapısı doğrudan anakaya üzerinde yer alır. Kaya taban özenle düzlenmiş ve kaygan bir yüzey oluşturulmuştur. Her iki merkezi dikme tabandan ortalama 30 cm yükseklikteki bir podyumun üzerinde durmaktadır.

Yapının dairesel yerleştirilmiş dikmeleri iki çevre duvarına dağılmaktadır. İlk iç duvarda onbir, ikinci iç duvarda yedi dikme yer alır. Profil rampasında kalmış olası bir dikme göz önünde bulundurulduğunda iç çemberi oniki dikmenin oluşturduğu söylenebilir. Ya-

Anlage B ist im Unterschied zu Anlage A wirklich kreisförmig (Abb. 5). Der innere Durchmesser beträgt knapp 10m. In der Ringmauer wurden bisher acht Pfeiler festgestellt, Reliefs auf den Pfeilern kommen allerdings vergleichsweise selten vor. Zwischen den Zentralpfeilern, die beide Fuchsreliefs tragen, wurde der Fußboden erreicht, bei dem es sich um einen sogenannten Terrazzoboden handelt, wie er auch aus Çayönü und Nevalı Çori bekannt ist. Als Überraschung erwies sich eine Steinschale, die vor dem östlichen Zentralpfeiler bündig in den Estrich eingelassen war. Die Schale bezeugt, dass zwischen den Zentralpfeilern bestimmte Handlungen durchgeführt wurden, in deren Verlauf Flüssigkeiten eine Rolle spielten.

Anlage C besitzt mehrere konzentrisch ineinander geschachtelte Mauerringe mit einem Gesamtdurchmesser von über 30 m (Abb. 6). Im Zentrum war sie allerdings durch eine große antike Raubgrube stark gestört. Besonders in Mitleidenschaft gezogen wurden die Zentralpfeiler, deren obere Hälften sich in zentnerschwere Bruchstücke zerschlagen in der Grubenfüllung fanden. Die Anlage besitzt keinen Terrazzoboden, wie er z.B. in Anlage B angetroffen worden war; sie ist direkt auf dem Fels gegründet. Der Felsboden ist sorgfältig zu einer völlig planen und glatten Fläche abgearbeitet. Beide Zentralpfeiler stehen auf einem durchschnittlich 30 cm über dem Boden aufragenden Podest.

Die Ringpfeiler der Anlage verteilen sich auf zwei Mauerringe. Zum inneren Ring gehören elf Pfeiler, zum zweiten Ring sieben. Angesichts eines mit hoher Wahrscheinlichkeit noch im Profilsteg verborgenen Pfeilers kann davon ausgegangen werden, dass insgesamt zwölf Pfeiler den inneren Kreis bilden. Beim zweiten Ring werden bei einer Fortsetzung der Grabungen sicher noch mehrere Pfeiler erscheinen, denn die Anlage ist bei weitem noch nicht vollständig freigelegt. Die Gesamtzahl kann hier aber noch nicht abgeschätzt werden. Unklar bleiben muss vorläufig auch, ob ein dritter und vierter Mauerring existiert, wie Befunde im Westteil der Anlage andeuten könnten. Auf Pfeiler 27 wurde das Hochrelief eines Raubtieres entdeckt, das direkt aus dem Pfeilerschaft herausgearbeitet eine handwerkliche Meisterleistung darstellt (Abb. 7). Auf den teils reich geschmückten Pfeilern von Anlage C dominieren Darstellungen von Enten und Keilern.

Bei Anlage D handelt es sich um die am besten erhaltene Anlage (Abb. 2 oben im Vordergrund). Im Unterschied zu Anlage C erfuhr sie keine nachträgliche Zerstörung und bewahrte durch fast 12 Jahrtausende ihre ursprüngliche Gestalt. Bislang sind elf im Kreis angeordnete Pfeiler ausgegraben, in der zwischen Pfeiler 43 und 30 vorhandenen Lücke könnten noch ein oder auch zwei Pfeiler Platz finden.

Abb. 5: Blick in Anlage B (DAI, Foto I. Wagner).

Res. 5: B yapısına bakış (Alman Arkeoloji Enstitüsü / DAI, Foto I. Wagner).

pı henüz tümüyle kazılmadığından çalışmalar sürdürüldüğünde ikinci çemberde başka dikmeler de ortaya çıkacaktır. Dikmelerin toplam sayısı henüz kestirilememektedir. Ayrıca bir üçüncü ve dördüncü dairesel duvarın olup olmadığı da şimdilik belli değildir; yapının batı tarafındaki buluntuların böyle bir olguya işaret ettiği düşünülmektedir. 27 no.lu dikmede doğrudan alt kısma işlenerek büyük bir ustalığa işaret eden bir yırtıcı hayvan yüksek kabartması bulunmaktadır (Res. 7). Kısım zengin biçimde süslenmiş olan C yapısı dikmelerinde ördek ve erkek yaban domuzu betimleri ön plana çıkmaktadır.

D yapısı en iyi korunagelmiş olan yapıdır (Res. 2 üstte ön planda). C yapısından farklı olarak sonradan tahrip görmediğinden 12 binyıl boyunca kökendeki durumunu korumuştur. Şimdiye dek dairesel olarak yerleştirilmiş onbir dikme açığa çıkarılmıştır; 43 ve 30 no.lu dikmelerin arasındaki boşluk bir ya da iki dikme yerleştirilebilecek kadar geniştir.

Abb. 6: Luftansicht von Anlage C (DAI, Foto K. Schmidt).

Res. 6: C yapısının havadan görünümü (Alman Arkeoloji Enstitüsü / DAI, Foto K. Schmidt).

Abb. 7: Pfeiler 27 in Anlage C trägt an seiner Bauchseite das Hochrelief eines zähnefletschenden Raubtiers sowie einen Keiler im Flachrelief (DAI, Foto D. Johannes).

Res. 7: C yapısına ait olan 27 no.lu dikmenin ön yüzünde dişlerini gösteren yırtıcı bir hayvana ait bir yüksek kabartma ve erkek domuzu betimleyen alçak bir kabartma yer alır (Alman Arkeoloji Enstitüsü / DAI, Foto O. Durgut).

Abb. 8: Pfeiler 18, einer der beiden Zentralpfeiler von Anlage D (DAI, Foto N. Becker).

Res. 8: 18 no.lu dikme D yapısının merkezinde yer alan dikmelerden birisidir (Alman Arkeoloji Enstitüsü / DAI, Foto N. Becker).

Der Innendurchmesser des Ovals beträgt in seiner größten Ausdehnung von Ost nach West über 20 m. Besonders bemerkenswert sind die beiden etwa 5,5 m hohen Zentralpfeiler von Anlage D. Beide Pfeiler tragen einen Halsschmuck, der wie die Arme auf den Breitseiten in Flachrelief angegeben ist. Am westlichen Pfeiler befindet sich ein Bukranium, am östlichen ein H-förmiges Motiv über einem Kreis und einem Halbmond. Eines der Pfeilerwesen (Pfeiler 18) hält einen Fuchs in der Armbeuge (Abb. 8). Zusätzlich fanden sich Knochen eines Fuchsschwanzes bei diesem Pfeiler. Überraschend war die Entdeckung, dass beide Pfeiler – wieder in Flachrelief angegeben – unterhalb der Hände einen Gürtel besitzen. Beim Gürtel von Pfeiler 31 (Abb. 9) ist auf der Bauchseite nur die Gürtelschließe als Detail abgebildet, doch findet sich auf der östlichen Seite ein Stier. Der Gürtel von Pfeiler 18 ist reicher verziert. Auf der Bauchseite befinden sich zu beiden Seiten der Schließe H-förmige, auf den Körperseiten mehrere C- und H-förmige Symbole. Von beiden Gürteln hängt auf der Bauchseite ein Tierfell

Oval yapının (D) iç çapı en geniş olduğu doğu-batı yönünde 20 m'den fazladır. D yapısının 5,5 m yüksekliğindeki her iki merkezi dikmesi özellikle ilginçtir. Her iki dikmenin geniş yüzeylerinde kollar alçak kabartma olarak verilmiştir; ayrıca dikmelerde alçak kabartma olarak soyutlanan birer gerdançe ya da boyun süsü görülmektedir. Batıdaki dikmenin üzerinde bir bukranium, doğudakindeyse yarım bir ay ve bir dairenin üzerinde H biçimli bir bezek bulunmaktadır. 18 no.lu dikmedeki betim (dikme varlığı) dirseğiyle kolu arasına bir tilki sıkıştırmıştır (Res. 8). Söz konusu dikmenin yakınında bir tilki kuyruğunun kemikleri de bulunmuştur. Her iki dikme varlığının ellerinin hemen altında alçak kabartma şeklinde birer kemerin betimlenmiş olması da şaşırtıcıdır. 31 no.lu dikmenin (Res. 9) ön (karın) kısmında kemer tokası ayrıntıyla verilmiştir, dikmenin doğuya bakan yüzeyinde ise bir boğa betimi yer alır. 18 no.lu dikme zengin biçimde süslenmiştir. Ön kısımda kemer tokasının her iki yanında H biçimli, gövdenin yanlarındaysa C ve H biçimli birkaç simge görülmektedir. Dikmenin ön yüzünde her iki

Abb. 9: Pfeiler 31, der zweite Zentralpfeiler von Anlage D. Gut sichtbar sind die Stahlseile, die den Pfeiler nach seiner Wiedergeraderichtung sichern (DAI, Foto N. Becker).

Res. 9: D yapısının merkezinde yer alan, 31 no.lu ikinci dikme (Alman Arkeoloji Enstitüsü / DAI, Foto N. Becker).

Abb. 10: Pfeiler 43 in Anlage D ist auf einer Breitseite flächig verziert (DAI, Foto B. Steinhilber).

Res. 10: D yapısına ait dikmelerden biri olan 43 no.lu dikmenin geniş yüzlerinden birisi, tüm yüzeye yayılan betimlerle bezenmiştir (Alman Arkeoloji Enstitüsü / DAI, Foto B. Steinhilber).

als Lendenschurz herab. In beiden Fällen scheint es sich um ein Fuchsfell zu handeln.

Auch die Ringpfeiler von Anlage D sind teils reich verziert. Besonders bemerkenswert ist Pfeiler 43 (Abb. 10). Er ist auf drei Seiten verziert. Die östliche Breitseite ist die am aufwändigsten geschmückte. Im oberen Bereich des Kopfes befinden sich drei kastenförmige Objekte mit wie Henkel aussehenden Aufsätzen, die jeweils von einer Tierdarstellung begleitet sind. Unter einem Fries mit geometrischen Mustern befindet sich ein Geier, der ein rundes Objekt auf dem Flügel zu balancieren scheint. Vor ihm ist ein Ibis zu sehen. Es folgen weitere Tiere und abstrakte Zeichen. Den unteren Teil des Pfeilers beherrscht ein riesiger, detailgenau wiedergegebener Skorpion. Unter ihm befinden sich ein Vogelkopf, der entgegen der sonst üblichen Darstellungsweise nach außen aus der Anlage herausschaut, und die Darstellung eines ithyphallischen kopflosen Menschen.

kemerden bellik/peştemal olarak iki hayvan postu sarmaktadır. Postların tilki kürkü olduğu varsayılabilir.

D yapısında daire biçiminde yerleştirilmiş olan dikmeler de yer yer zengin bezemeler gösterir. 43 no.lu dikme özellikle ilginçtir (Res. 10). Dikme üç taraftan bezenmiştir. Doğuda kalan geniş yüzey en zengin süslenmiş kısımdır. Başın üst bölümünde her birine bir hayvan betimi eşlik eden, kutu biçimli ve sap benzeri aplikasyonları olan nesneler bulunmaktadır. Geometrik bezekli bir frizin altında kanadında yuvarlak bir nesneyi dengeleyen bir akbaba görülmektedir. Akbabanın önünde bir kelaynak yer alır. Söz konusu betimleri diğer hayvanlar ve soyut işaretler izlemektedir. Dikmenin alt kısmına ayrıntılarıyla verilmiş olan bir akrep hakimdir. Akrebin altında alışılmış canlandırmanın aksine, yapıdan dışarı bakan bir kuş kafasıyla dik falluslu ve başsız bir insan betimlenmiştir.

Grabungsflächen am Südwest- und Nordwesthügel

Zur Klärung der wichtigen Frage, wie die Architektur in den anfangs nicht ausgegrabenen Bereichen des Ruinenhügels aussieht – zur Frage, ob mit dem Hauptgrabungsareal vielleicht ein besonderer „Glückstrefen“ hinsichtlich sakraler Architektur gelang, während sonst wesentlich weniger spektakuläre „Quartiere“ im Ruinenhügel vorhanden sind – wurden Ausgrabungen auch auf der südwestlichen Hügelkuppe und am Nordwesthügel des Göbekli Tepe vorgenommen.

Wie erwartet wurden auf der südwestlichen Hügelkuppe zahlreiche Befunde der Schicht II angetroffen (zum Südwesthügel Schmidt 2008). Als wichtigstes Ergebnis kann indes die teilweise Freilegung einer weiteren Kreisanlage gelten. Anlage F (Abb. 11) liegt am Westhang der südwestlichen Hügelkuppe und wurde bislang auf etwa zwei Dritteln ihrer Grundfläche erforscht. Der innere Durchmesser der Anlage beträgt etwa 10 m, sie besitzt umlaufende Bänke und einen Terrazzoboden. Sie gleicht damit in ihrer Dimension der Anlage B. Die Pfeiler der neuen Anlage sind deutlich kleiner und ihre Größe entspricht der der Pfeiler der Schicht II. Da eine stratigraphische Einbindung dieser Kreisanlage angesichts ihrer Lage unmittelbar unter der Oberfläche bisher nicht möglich ist, muss es aber bis zum Vorliegen von Radiokarbonaten als ungeklärt gelten, ob Anlage F zu Schicht II oder zu Schicht III gehört.

Die Zentralpfeiler sind wie die übrigen Pfeiler infolge der Oberflächennähe stark zerstört. Der Schaft von Pfeiler XXXVI ist nur 0,90 m hoch, der von Pfeiler XXXVII bis zu einer Höhe von 1,10 m erhalten. Hier gelang allerdings die Anpassung mehrerer Bruchstücke, so dass der Pfeilerschaft jetzt 1,70 m aufragt. Von großer Bedeutung ist, dass ein reliefiertes Bruchstück, das sich im Verstoß der Anlage gefunden hatte, mit eingefügt werden konnte. Das Relief zeigt Penis und Testikel sowie die Hinterläufe und den Bauch eines Tieres. Nach der Anpassung wurde klar, dass hier ganz offenbar eine Wiederholung des von Pfeiler 18 in Anlage D her bekannten Motivs „Fuchs im Arm des Pfeilerwesens“ vorliegt.

Am Nordwesthügel konnte neben dichter Schicht II-Bebauung des 9. Jt. eine weitere monumentale Kreisanlage festgestellt werden (zum Nordwesthügel: Köksal-Schmidt & Schmidt 2011; Dietrich *et al.* 2014). Nachdem Georadaruntersuchungen in diesem Bereich mehrere große Kreisanlagen erkennen ließen, konnten noch 2011 einer der beiden Zentralpfeiler, der im Altertum ausgegraben und umgestürzt wurde, und vier der Ringpfeiler einer neuen Anlage (H) erfasst werden. Anlage H ist, wie auch Anlage C,

Güneybatı ve Kuzeybatı Tepedeki Kazı Alanları

Ören yerinin başta kazılmamış kısmında mimarının nasıl olduğu, buluntu yerinde daha az görkemli bölümler söz konusuysen ana kazı alanında özel bir şans eseri sakral mimarının yakalanmış olup olamayacağı sorularına açıklık kazandırmak amacıyla Göbekli'nin güneybatı tepeliğiyle kuzeybatı bölümünde de çalışmalar sürdürülmüştür.

Beklenildiği üzere güneybatı yükseltide II. tabakaya ait bulgulara rastlanmıştır (güneybatı tümsek için bkz. Schmidt 2008). Diğer bir dairesel yapının kısmen açığa çıkarılmış olmasına önemli bir sonuç gözüyle bakılabilir. F yapısı (Res. 11) güneybatı tepeliğinin batı yamacındadır; yapı yayıldığı alanın 2/3'sini kapsayan bir bölümünde araştırılmıştır. Yapının iç çapı yaklaşık 10 m'dir, terazzo tabanlı yapıyı sekiler çevrelemektedir. Yapı boyutları açısından B yapısına benzer. Yeni yapının dikmeleri belirgin biçimde küçük olup boyları II. tabakanın dikme boylarına eş düşmektedir. Söz konusu dairesel yapı yüzeyin hemen altında ele geçmiş olması nedeniyle tabakalanmayla bağlanamamaktadır; F yapısının II. ya da III. tabakaya mı ait olduğu sorusu ¹⁴C analiz sonuçları alınana dek yanıtlanamayacaktır.

Diğer dikmeler gibi merkezi dikmeler de yüzeye yakın olmaları nedeniyle yoğun biçimde tahrip görmüştür. XXXVI no.lu dikmenin gövde altı 0,90 m yüksekliğindedir; XXXVII no.lu dikmenin alt gövdesi ise 1,10 m yüksekliğinde koruna gelmiştir. Bu dikmeye ait birkaç kırığın tüme eklenmesi başarıldığından alt gövde yüksekliği 1,70 m'ye ulaşabilmiştir. Yapı molozu arasında

Abb. 11: Luftbild von Anlage F am Südwesthügel (DAI, Foto K. Schmidt).

Res. 11: Güneybatı yükseltide yer alan F yapısının hava fotoğrafı (Alman Arkeoloji Enstitüsü / DAI, Foto K. Schmidt).

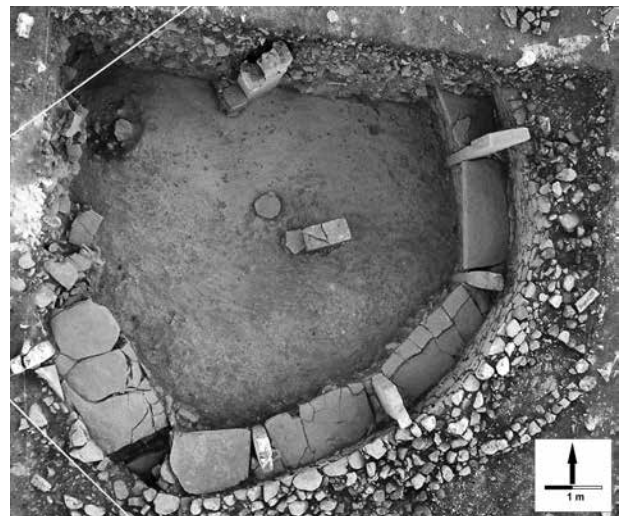

Abb. 12: Pfeiler 56 in Anlage H ist flächendeckend mit über 50 Reliefs geschmückt (DAI, Foto N. Becker).

Res. 12: H yapısına ait 56 no.lu dikme tüm yüzeyleri kaplayacak biçimde, 50'nin üzerinde kabartmayla bezenmiştir (Alman Arkeoloji Enstitüsü / DAI, Foto N. Becker).

starken Zerstörungen ausgesetzt gewesen. Der fast komplett freigelegte Zentralpfeiler ist alt zerbrochen und verstürzt. Er trägt das Relief einer springenden Raubkatze. Besonders bemerkenswert ist außerdem Pfeiler 56 (Abb. 12). Er zeigt dicht gedrängt mehr als 50 Tierreliefs.

Von der Nordwestkuppe des Ruinenhügels stammt ein besonderer Fund: ein megalithischer Türlochstein (Abb. 13) in schräger Versturzlage, der sich von allen bisherigen Funden dieses Typs unterscheidet, denn er besitzt zwei nebeneinander platzierte, durch einen 25 cm breiten Steg getrennte Öffnungen, so dass der Eindruck eines zweiflügligen Fensters entsteht (Köksal-Schmidt & Schmidt 2011: 57-59). Der Türlochstein besitzt noch eine weitere Besonderheit: auf der südlichen Randfläche befindet sich das Relief einer großen, 1,5 m von West nach Ost sich erstreckenden Schlange. Ihr Kopf blickt auf eine Gruppe von drei annähernd gleichgroßen, etwa 50cm langen Tieren, die in Hochrelief dargestellt sind. Es handelt sich um

bulunan kabartmalı bir kırığın tüme eklenmiş olması ayrıca önem taşımaktadır. Kabartmada bir hayvanın fallusu, testisleri, arka ayakları ve karnı görülmektedir. Tümeleden sonra burada D yapısının 18 no.lu dikmesinde görülen „dikme varlığının koluna sıkıştırdığı tilki“ temasının yinelenildiği anlaşılmıştır.

Kuzeybatı yükseltide M.Ö. 9. bine tarihlenen II. tabakaya ait yoğun yapılanmanın yanı sıra diğer bir anıtsal çemberin (dairesel yapının) bulunduğu anlaşılmıştır (kuzeybatı tepelik için bkz. Köksal-Schmidt & Schmidt 2011; Dietrich *et al.* 2014). Bu alanda yapılan jeoradar prospeksiyonunda birkaç büyük dairesel yapı saptanmıştır; burada 2011'de erken çağlarda açığa çıkarılarak devrilmiş olan iki merkez dikmeden birisi bulunmuş, ayrıca yeni bir yapının (H) dış dikme dizisinde yer alan dört dikme ele geçmiştir. C yapısında olduğu gibi H yapısı da yoğun biçimde tahrip görmüştür. Hemen tüm olarak açığa çıkarılan merkezi dikme eski dönemlerde kırılarak yıkılmıştır. Söz konusu dikmede kedigil türü bir yırtıcı hayvanı betimleyen bir kabartma görülmektedir. Yanı sıra, 56 no.lu dikme özellikle dik-kati çekmektedir (Res. 12). Bu dikmede sık biçimde yerleştirilmiş 50'den fazla hayvan kabartması izlenir.

Ören yerinin kuzeybatı yükseltisinde özel bir buluntu ele geçmiştir. Şimdiye dek bu tipte ele geçen buluntulardan ayrılan, yıkıntıda eğik olarak yatar vaziyette açığa çıkarılan söz konusu yekpare delikli kapı taşı (Türlochstein) (Res. 13) 25 cm genişliğinde bir pervazla birbirinden ayrılan ve yan yana yerleştirilmiş olan iki açıklığa sahiptir. Bu durumda delikli kapı taşı iki kanatlı bir pencereyi anımsatmaktadır (Köksal-Schmidt & Schmidt 2011: 57-59). Kapı taşı başka bir özellik de taşımaktadır: Taşın güneye bakan kenarında batıdan doğuya doğru 1,5 m uzunluğunda yayılan büyük bir yılan kabartması görülmektedir. Yılanın başı yüksek kabartma olarak biçimlendirilmiş, yaklaşık aynı büyüklükteki ve 50 cm uzunluklarında üç hayvandan

Abb. 13: Reich mit Skulpturen geschmückter Türlochstein vom Nordwesthügel des Göbekli Tepe (© DAI, Foto O. Dietrich).

Res. 13: Göbekli Tepe'nin kuzeybatı yükseltisinde ele geçen ve zengin kabartmalarla bezenmiş olan kapı eşik taşı (Alman Arkeoloji Enstitüsü / DAI, Foto O. Dietrich).

einen Stier, um einen Widder und um ein leopardenartiges Tier.

meydana gelen bir gruba bakmaktadır. Burada bir koç, boğa ve leopar benzeri bir hayvan söz konusudur.

Die Steinbruchbefunde

Zum Denkmal Göbekli Tepe gehören nicht nur die monumentalen Steinkreise und die kleineren Bauten der Schicht II. Auf dem Kalksteinplateau um den eigentlichen Tell herum finden sich zahlreiche Spuren neolithischer Steinbruchtätigkeit. Sämtliche megalithische Werkstücke stammen von hier. Mehrere befinden sich noch *in situ*, darunter so beeindruckende Funde wie ein 7 m langer T-Pfeiler. Außerhalb des Ruinenhügels auf dem Westplateau befindet sich auch Anlage E. Weder Pfeiler noch Mauern sind hier vorhanden, doch verraten die in den gewachsenen Fels eingesenkten Strukturen, dass sich hier einst eine weitere Kreisanlage befand, deren aufgehende Bauteile allerdings vollständig verschwunden sind. Der Felsboden ist im Grundriss oval und sorgfältig geglättet. In der Mitte befinden sich zwei aus dem Fels herausgearbeitete ovale Podeste, die annähernd rechteckige, wannenförmige Einlasslöcher besitzen. Ohne Zweifel dienten sie der Verankerung des hier ursprünglich platzierten zentralen Pfeilerpaars. Die Grenze zur natürlichen Plateaufläche hin markiert eine aus dem Fels herausgearbeitete Bank, die die Anlage umschließt. Das archäologische Schutzgebiet schließt diese wichtigen Befunde mit ein.

Auf dem Weg zum Weltkulturerbe

Nach den „Richtlinien für die Durchführung des Übereinkommens zum Schutz des Kultur- und Naturerbes der Welt“ ist für die Aufnahme in die UNESCO-Weltkulturerbeliste der „außergewöhnliche universelle Wert“ entscheidend (Deutsche UNESCO-Kommission 2009; UNESCO 2008: 49-53). Definiert wird dieser über die Einzigartigkeit, Authentizität und Integrität eines Guts, in Kombination mit einem oder mehreren der 10 UNESCO-Kriterien, die sich sowohl auf von Menschenhand erschaffene, als auch auf Naturdenkmäler beziehen (UNESCO 2008: 77-95). Für den Göbekli Tepe kommen hier insbesondere die ersten vier Kriterien in Betracht. „Angemeldete Güter sollten:

- (I) ein Meisterwerk der menschlichen Schöpferkraft darstellen;
- (II) für einen Zeitraum oder in einem Kulturgebiet der Erde einen bedeutenden Schnittpunkt menschlicher Werte in Bezug auf Entwicklung der Architektur oder Technik, der Großplastik, des Städtebaus oder der Landschaftsgestaltung aufzeigen;

Taşocağı Buluntuları

Göbekli Tepe’de yalnızca taştan anıtsal daireler ve II. tabakaya ait daha küçük yapılar bulunmamaktadır. Asıl höyüğün çevresindeki kireç taşı platoda Neolitik Dönem taş ocağı çalışmaları dair çok sayıda ize rastlanır. Yekpare dikmelerin tümü buradan gelmektedir. Anıtsal blokların birkaçı söz konusu taş ocağında *in situ* (yerinde) olarak bulunmuştur; buluntular arasında 7 m uzunluğunda son derece etkileyici bir dikme de yer alır. Ören yerinin dışında kalan batı platoda E yapısı durmaktadır. Yapıda dikme ve duvarlar mevcut değildir, ancak anakaya içinde çukurluk olarak görülen bazı bulgulardan eskiden burada da dairesel bir yapının olduğu anlaşılmaktadır; yapının dikine durması gereken mimari öğeleri tümüyle yitip gitmiştir. Kaya taban söbe/oval biçimli olup özenle düzeltilmiştir. Ortada kayadan işlenerek yükseltilmiş iki adet söbe biçimli seki yer alır. Yaklaşık dörtgen olan bu platformlarda küvet/leğen biçimli dikme delikleri açılmıştır. Kuşkusuz bu delikler eskiden buraya yerleştirilmiş olan merkezi dikmelerin sabitlenmesine yaramaktaydı. Kayadan oyulmuş bir oturma sekisi doğal plato sınırına işaret etmekte ve yapıyı çevreleyerek dışı kapatmaktadır. Arkeolojik koruma alanı bu önemli yapı birimini de kapsamaktadır.

Dünya Kültür Mirası Listesine Girme Yolunda

„Dünya kültür ve doğa mirasını koruma listesine“ girebilmek için uyulması gereken ve UNESCO’nun dünya kültür miras listesine alınmak için yerine getirilmesini öngördüğü koşullarda „alışılmış dışı evrensel değerde olmak“ kararı etkileyici niteliktedir (Deutsche UNESCO-Kommission 2009; UNESCO (ed.) 2008: 49-53). Söz konusu değer biriciklik, özgünlük ve belli bir değer bütünü oluşturma biçiminde tanımlanmakta, gerek insan elinden çıkma anıtlara, gerekse doğa anıtlarına değinerek UNESCO tarafından belirlenen 10 kışuldan birisinin ya da birkaçının yerine getirilmesi istenmektedir (UNESCO (ed.) 2008: 77-95). Göbekli Tepe söz konusu olduğunda UNESCO’nun bu doğrultudaki ilk dört koşulu geçerli görünmektedir. Buna göre „listeye aday gösterilen kültür ya da doğa varlıkları

- (I) İnsanlığın yaratma gücünü yansıtan ustalığa erişmiş bir yapıt olmalıdır;
- (II) Mimari, teknik, anıtsal heykeltraşlık, kent yapılanması ya da çevre düzenlenmesinde izlenen geliş-

- (III) ein einzigartiges oder zumindest außergewöhnliches Zeugnis von einer kulturellen Tradition oder einer bestehenden oder untergegangenen Kultur darstellen;
- (IV) ein hervorragendes Beispiel eines Typus von Gebäuden, architektonischen oder technologischen Ensembles oder Landschaften darstellen, die einen oder mehrere bedeutsame Abschnitte der Menschheitsgeschichte versinnbildlichen“ (Ringbeck 2009: 68).

Der Göbekli Tepe ist ohne Frage ein einzigartiger Platz, der diese Kriterien erfüllt. Dies kommt auch durch seine Aufnahme in die türkische Tentativliste für Welterbestätten im Jahr 2011 zum Ausdruck. Er gehört in die Zeit eines der wesentlichsten Umbrüche in der Menschheitsgeschichte, des Übergangs vom Jäger und Sammler zu sesshaften nahrungsproduzierenden Gesellschaften. Unser Wissen über diesen Schritt, der sich in Vorderasien früher als irgendwo sonst auf der Welt vollzieht, ist insbesondere durch Ausgrabungen in der südöstlichen Türkei, in Nordsyrien und im nördlichen Irak an Plätzen wie Çayönü, Nevalı Çori, Hallan Çemi, Körtik Tepe, Nemrik, Qermez Dere, Mureybet, Jerf el Ahmar, Tell 'Abr und Tell Qaramel sehr viel umfangreicher als noch vor 20 Jahren. Kein anderer Fundplatz dieser Zeitstellung besitzt jedoch alle am Göbekli Tepe entdeckten Charakteristika: Monumentalarchitektur mit tonnenschweren T-Pfeilern, reiche ikonographische Funde und abstrakte Zeichen, die möglicherweise einen ersten Schritt zur Schriftentwicklung hin darstellen. Die großen Kreisanlagen sind momentan einmalig.

Vor den Entdeckungen am Göbekli Tepe war man für das Frühneolithikum von einfach strukturierten Jägergruppen mit flachen Hierarchien und geringem Organisationsgrad ausgegangen. Komplexe religiöse Praktiken hatte man erst Ackerbauern zugetraut. Die Bauten am Göbekli Tepe verändern dieses Bild radikal. Frühe Monumentalarchitektur war ohne agrarische Überproduktion möglich, und die obermesopotamischen Jäger-Sammlergruppen müssen einen Modus gefunden haben, solch eine gewaltige Gemeinschaftsleistung zu organisieren und zu erbringen (zusammenfassend Dietrich *et al.* 2012; Notroff *et al.* 2014). Ein aus ethnographischen und späteren archäologischen Kontexten gut bezeugtes Mittel hierfür sind große Feste, auf die am Göbekli Tepe z.B. massenhaft auftretende Nahrungsreste in Form von Knochen in den Anlagenverfüllungen und mögliche frühe Nachweise für das Brauen von Bier hinweisen. Die Ausrichtung solch großer Feste könnte eine als Jäger lebende Gesellschaft an den Rand ihrer Kapazitäten gebracht haben. Möglicherweise erwuchs hieraus der Bedarf an neuen Nahrungsmitteln, der durch die Pflanzen- und später Tierdomestikation gedeckt wur-

meler dikkate alındığında dünyanın belli bir dönemi ya da kültür bölgesinde, insanlık değerlerinin önemli bir kesişme noktasında bulunmalıdır;

- (III) Belli bir kültür geleneğinin biricik ya da en azından olağan dışı bir belgesini oluşturmali ya da halen var olan veya geçmişte kalan bir kültürün yukarıda belirtilen türde bir varlığını yansıtmalıdır.
- (IV) İnsanlık tarihinin önemli bir ya da birkaç evresini gözler önüne serebilecek nitelikte belli tip yapılara, arkhitektonik ya da teknolojik veya doğal çevre birim bütünlerine (ensemble/topluluk) kursuz bir örneği oluşturmali., (Ringbeck 2009: 68).

Kuşkusuz Göbekli Tepe yukarıda belirtilen koşulları yerine getirebilen, biricik bir buluntu yeridir. Bu durum 2011 yılında Göbekli Tepe'nin Türkiye dünya kültür mirası aday listesine alınmasında ifade bulunmaktadır. Ören yeri, avcı-toplayıcılıktan yerleşik düzene geçerek besi üreten toplum düzeyine erişme evresinin yaşadığı, insanlık tarihinin en önemli aşamalarından birisini yansıtan bir zaman dilimine aittir. Önasya'da dünyanın başka yerlerinden daha önce yaşanan bu adım konusundaki bilgilerimiz özellikle Güneydoğu Anadolu'da, Kuzey Suriye'de ve Kuzey Irak'ta kazılarak araştırılan Çayönü, Nevalı Çori, Hallan Çemi, Körtik Tepe, Nemrik, Qermez Dere, Mureybet, Jerf el Ahmar, Tell Abr ve Tell Qaramel gibi yerleşmeler yoluyla 20 yıl öncesinden çok daha kapsamlı bir duruma gelmiştir. Bu döneme tarihlenen diğer buluntu yerlerinin hiçbirisinde Göbekli Tepe'de gün ışığına çıkarılan özellikler bulunmamaktadır: Tonlarca ağırlıkta T biçimli dikmeler gösteren anıtsal mimari, zengin ikonografik buluntular ve olasılıkla yazının geliştirilmesinde ilk adım sayılabilecek soyut işaretler. Şu anda Göbekli Tepe'deki dairese yapıların dünyada bir eşi daha bulunmamaktadır.

Göbekli Tepe keşfedilmeden önce Erken Neolitik'te basit toplumsal yapı ve hiyerarşik düzen ile sınırlı bir organizasyon düzeyi bulunduğu varsayılırdı. Karmaşık dinsel uygulamaların ilk kez tarımcı toplumlarda ortaya çıktığına inanılırdı. Göbekli Tepe'deki yapılar bu tabloyu kökten değiştirmiştir. Erken anıtsal mimari tarımda artı üretim elde edilmeksizin olası görünmekteydi; Yukarı Mezopotamya avcı-toplayıcı insan toplulukları bu tür görkemli bir kolektif uğraşı organize etmek ve bu konuda başarıya erişmek adına uygun bir yol bulmuş olmalıydı (özetle Dietrich *et al.* 2012; Notroff *et al.* 2014). Budunbilimsel (etnografik) verilerden ve daha geç arkeolojik buluntu topluluklarından yola çıkarak kanıtlanabilen bir uygulama büyük şölenlerdir; örneğin yapı dolgularında yoğun biçimde rastlanan kemik kalıntıları halinde saptanan besin artıkları ve olasılıkla bira üretimiyle ilgili bazı kanıtlar nedeniyle Göbekli Tepe'de bu tür şölenlerin kutlanmış

de. Die Heiligtümer des Göbekli Tepe wären damit ein Motor der Entwicklung, die schließlich in die gänzlich neue, nahrungsmittelproduzierende Lebensweise mündet. Architektur und Kunst des Göbekli Tepe sind ohne eine gewisse Spezialisierung und Arbeitsteilung kaum denkbar. Die Skulpturen und die Darstellungen auf den Pfeilern folgen festen Typenschemata, deren Umsetzung weitergegeben und erlernt werden musste. Es war sicher notwendig, diese Spezialisten für den Zeitraum ihrer Arbeit am Göbekli Tepe von sonstigen Tätigkeiten freizustellen. Es ist mit einem entsprechenden Grad an Hierarchisierung, möglicherweise auch der Herausbildung eventuell zeitlich begrenzter Machtkonzentrationen in den Händen Einzelner zu rechnen, ein wesentlicher Unterschied zum vorausgehenden Paläolithikum.

Göbekli Tepe ist einmalig aufgrund der hohen Konzentration symbolischer Objekte und Darstellungen an einem Ort. Es steht jedoch nicht isoliert da, vielmehr finden sich Elemente derselben Ikonographie in einem Radius von etwa 200 km an Fundplätzen in Obermesopotamien (Schmidt 2005; Dietrich *et al.* 2012). Der Göbekli Tepe spielte wohl die Rolle eines religiösen Zentrums und Versammlungsorts für diese Großregion.

Ist die einmalige Bedeutung eines Platzes erkannt, so gehen mit dem Welterbestatus bzw. der Bewerbung darum besondere Forderungen an den Umgang mit einem Fundort einher, an sein Management und den Erhalt seiner Integrität sowie generell seines „außergewöhnlichen universellen Werts“. Das Göbekli Tepe-Projekt hat schon früh gute Voraussetzungen hierfür geschaffen.

Schutz, Konservierung und Management einer potentiellen Weltkulturerbestätte im Kontext von Massentourismus und divergierenden Interessen

Wie eingangs geschildert, begann das Ausgrabungsprojekt gewissermaßen schon als Rettungsaktion für die bedrohte Bausubstanz des Ruinenhügels. Als sich im weiteren Projektverlauf die Bedeutung des Ortes immer klarer herausstellte, wurden projektbegleitend und zunächst mit kleinem Budget Schutzmaßnahmen umgesetzt. Früh zeigte sich, dass eine komplette Rückverfüllung der ausgegrabenen Befunde am Ende jeder Grabungskampagne nicht sinnvoll war. Zum einen war dies ein logistisches Problem – die Entfernung der Verfüllung vor weiteren Arbeiten hätte einen unverhältnismäßigen Aufwand an Zeit und Geld bedeutet. Außerdem war rasch klar geworden, dass der Göbekli Tepe ein einmaliger Platz war, der erhalten

oldüğü düşünölmektedir. Bu büyüklükteki şölenlerin düzenlenmesi avcılıkla geçinen bir toplumu üretim hacminin sınırına getirmiş olabilir. Olasılıkla bu zorlanma sonucu bitkilerin tarıma alınması ve hayvanların evcilleştirilmesiyle giderilebilen bir gereksinim doğmuştur. Göbekli Tepe'deki kutsal yapılar tümöyle yeni olan ve besin üretici yaşam biçimiyle sonuçlanan bir gelişimin çekici gücü şeklinde yorumlanabilir. Burada rastlanan mimari ve sanat belli bir uzmanlaşma ve iş bölümü olmaksızın gerçekleştirilemez gibi görünmektedir. Heykeller ve dikmelerin üzerinde yer alan betimler yaşama geçirilmesi kuşaktan kuşağa aktarılan bir miras olan ve öörenilmesi gereken katı bir tipsel şema ya da bir plan izlemektedir. Elbette bu tür uzmanları Göbekli Tepe'de çalışmalarını gerçekleştirdikleri zaman dilimi boyunca diöer işlerden muaf tutmak gerekliydi. Bu nedenle bazı bireylerin ellerinde bulundurdıkları belli bir hiyerarşik düzenleme, olasılıkla da zamanla sınırlı olan bir iktidar yoğunlaşması biçiminde tanımlanabilecek bir uygulamayı göz önünde bulundurmak uygundur; bu tür bir uygulama Paleolitik Dönem'deki olası uygulamalardan epey farklıdır.

Göbekli Tepe bir buluntu yerindeki simgesel nesne ve betimlerdeki yoğunluk açısından biricik konumdadır. Yine de ören yalıtılmış değildir, aynı türde bir ikonografiye ait ögeler 200 km çapındaki bir yayılımla Yükarı Mezopotamya'daki diöer buluntu yerlerinden de bilinmektedir (Schmidt 2005; Dietrich *et al.* 2012). Bu durumda Göbekli Tepe dinsel bir merkez rolünü üstlenerek büyük bir bölgeye ait bir toplantı yeri işlevini sürdürmekteydi.

Bir buluntu yerinin önemi anlaşıldığında dünya kültür mirası konumunda olmak ya da bu listeye girebilmek için yapılan bir başvuru söz konusu buluntu yeriyle ilgili özel beklentileri ve buraya nasıl yaklaşılaacağı konusunu da gündeme getirmektedir; yanı sıra buluntu yerinin yönetimi (site management), bütönlüğünün korunması ve genel anlamda temsil ettiöi „alışılmış dışı evrensel değeri“ noktalarını da göz önünde bulundurmak gerekmektedir. Bu konuda Göbekli Tepe Projesi başlangıçtan beri gerekli ön koşulları sağlamıştır.

Kitle Turizmi ve Deöişken Beklentiler Kapsamında Dünya Kültür Mirasına Girmesi Beklenen Bir Buluntu Yerinin Korunması, Konservasyonu ve Yönetimi

Yazımızın girişinde de belirttiöimiz üzere, kazı projesi bir anlamda ören yerinin tehlikede olan yapılarının kurtarıla girişimiyle başlamıştır. İlerleyen çalışmalar sırasında buluntu yerinin önemi giderek netleştiiğinde, Yazımızın girişinde de belirttiöimiz üzere, kazı projesi

und auch präsentiert werden musste. Der Fundort sorgte nicht nur für wissenschaftliche Furore, bald kamen auch die ersten Besucher. Die Zahlen haben über die Jahre immer mehr zugenommen, und spätestens seit der großen Landesausstellung „Vor 12.000 Jahren in Anatolien. Die ältesten Monumente der Menschheit“ (Badisches Landesmuseum 2007) ist der Platz fester Bestandteil der touristischen Landkarte geworden. Zahlreiche internationale Reiseveranstalter haben ihn in ihr Programm aufgenommen. Zählungen der Grabungsmannschaft aus den letzten Jahren ergaben an einigen Tagen Zahlen von bis zu 1.000 Besuchern. Dieses an sich erfreuliche Interesse bringt natürlich auch Schwierigkeiten mit sich.

Die Architektur des Göbekli Tepe mag mit ihren oft großformatigen passend behauenen Kalksteinen fest und sicher wirken, und die megalithischen Bauteile vermitteln den Eindruck von Stabilität. Das Mauerwerk ist jedoch nur durch einen simplen Lehmörtel verbunden, der vom Regen rasch ausgewaschen werden kann. Der Schutz des Mauerwerks vor Wettereinflüssen ist ein wesentlicher Schlüssel zum Erhalt des Göbekli Tepe. Da eine flächendeckende Rückfüllung², wie oben dargestellt, nicht in Frage kam, wurde deshalb bereits 1998 ein frei erweiterbares Schutzdachsystem entworfen (Abb. 14).

Abb. 14: Aufbau der älteren Schutzdächer im Hauptgrabungsgebiet (DAI, Foto K. Schmidt).

Res. 14: Ana kazı alanındaki eski koruyucu çatıların kurulması (Alman Arkeoloji Enstitüsü / DAI, Foto K. Schmidt).

Es handelte sich um lokal gefertigte Stahlrahmenkonstruktionen mit Wellblechabdeckung, die neben der freien Erweiterbarkeit den entscheidenden Vorteil hatten, verhältnismäßig mobil zu sein und keinerlei Eingriffe in die archäologische Substanz zu erfordern. Ein kleiner Kran reichte aus, um sie zu platzieren. Die Tauglichkeit der Dächer wurde über die nächsten Jahre vom Grabungsteam systematisch beobachtet. Die Dächer schützten effektiv die Bausubstanz, so effektiv,

ein anlamda ören yerinin tehlikede olan yapılarının kurtarılma girişimiyle başlamıştır. İlerleyen çalışmalar sırasında buluntu yerinin önemi giderek netleştikçe, proje çerçevesinde önceleri dar bütçeli koruma önlemleri gerçekleştirilmiştir. Her kazı mevsiminin sonunda kazılan alanların tümüyle doldurularak kapatılmasının çok akılcı olmadığı erken bir aşamada kavranmıştır. Bu uygulama lojistik bir sorun oluşturmaktaydı, çalışmaların sürdürülmesi için yapay dolgunun yeniden kaldırılması zamansal ve mali açıdan orantısız bir külfet yaratacaktı. Bunun yanı sıra, Göbekli Tepe'nin korunması ve kamuya sunulması gereken eşsiz bir buluntu yeri olduğu açıkça görülmekteydi. Buluntu yeri yalnızca bilimsel heyecan yaratmakla kalmayıp ilk ziyaretçileri de çekmeye başlamıştı. İlerleyen yıllarla ziyaretçi sayısı giderek artmış, Almanya'nın Karlsruhe Kenti'nde düzenlenen „Günümüzden 12.000 yıl önce Anadolu. İnsanlığın En Erken Anıtları“ (Badisches Landesmuseum 2007) başlıklı büyük sergiden sonra da Göbekli Tepe turistik haritaların vazgeçilmez bir noktasına dönüşmüştü. Kazı ekibinin son yıllarda yaptığı sayımlar bazı günlerde ören yerine 1.000'e ulaşan ziyaretçinin geldiğini göstermiştir. Aslında sevindirici olan bu ilgi, doğal olarak bazı zorluklar da yaratmaktadır.

Genelde büyük boyutlarda, kireç taşlarından biçimlendirilen Göbekli Tepe mimarisi kavi ve güvenli gözükmekte, yekpare mimari öğeler sağlam izlenimi yaratmaktadır. Ancak duvarlar yağmurla kolayca akıp gidebilecek, basit bir balçıklı sıva ile sabitlenmiştir. Duvarların olumsuz hava şartlarından korunması Göbekli Tepe'nin gelecek kuşaklara kalabilmesi için önemli bir önkoşuldur. Açığa çıkarılan yapıların yukarıda tanımlandığı biçimde yeniden doldurulması² söz konusu olamayacağından daha 1998'de serbestçe büyütebilecek bir koruma çatı sistemi tasarlanmıştır (Res. 14).

Serbestçe büyütülebilme avantajının yanı sıra oldukça hareketli ve arkeolojik malzemeye doğrudan hiç bir müdahale gerektirmeyen bu sistemde yerel yapım, ondulinle (dalgalı teneke) kaplı bir çelik çerçeve/parmaklık söz konusudur. Çelik konstrüksiyonu yerleştirmek için küçük bir vinç yeterli gelmekteydi. Çatıların bir işe yarayıp yaramadığı ilerleyen mevsimlerinde kazı ekibince sistematik olarak gözlemlenmiştir. Çatıların mimari malzemeyi son derece etkin biçimde koruduğu ana kazı alanının kuzey kısmının günümüzde de ilk başlarda yapılmış olan bu çatıların birisinin altında bulunmasından anlaşılmaktadır. Yüksekliği ayarlanabilen ayaklar üzerindeki bu çelik konstrüksiyonun her bir açmanın arasında yer alan toprak profillerin üzerine yerleştirilmesi gerekmiş ve bu yolla yapı öğelerinin hareketliliği sağlanmıştır. Ancak bu toprak profiller erozyona uğramaya açık durumda olduklarından, söz konusu çatı kapama önleminin süreklilik sağlayamayacağı baştan beri görülmekteydi. Ayrıca kazı ilerleyip derinlik arttıkça toprak profillerin

dass sich der nördliche Teil des Hauptgrabungsgebiets noch heute unter einem dieser frühen Dächer befindet. Die Mobilität der Bauteile war jedoch damit erkaufte, dass die Stahlkonstruktionen mit höhenverstellbaren Füßen auf den Erdprofilen zwischen den einzelnen Grabungsarealen gegründet werden mussten. Diese Profile waren der Erosion ausgesetzt, und so war absehbar, dass die Dachlösung nicht permanent sein würde. Auch schritt die Grabung in die Tiefe voran, und Erdprofile mussten aus wissenschaftlichen und auch aus Sicherheitsgründen abgebaut werden. Eine dauerhaftere Lösung wurde daher nötig.

Abb. 15: Entwurf des Membranschuttdachs für das Hauptgrabungsgebiet (kleyer.koblitz.letzel.freivogel-Gesellschaft von Architekten mbH, zugrundeliegendes Foto DAI, Foto K. Schmidt).

Res. 15: Ana kazı alanını koruyacak olan geçirgen (membranlı) çatının tasarımı (kleyer.koblitz.letzel.freivogel-Mimari Lim.Şirketi, esas alınan fotoğraf Alman Arkeoloji Enstitüsü / DAI, Foto K. Schmidt).

gerek bilimsel nedenlerle, gerekse güvenlik açısından kaldırılması zorunlu hale gelmiştir. Bu nedenle kalıcı bir çözüm gerekmektedir.

Kazı yerinin özellikleri göz önünde bulundurularak, sürekli koruyan bir çatı konstrüksiyonunun gerçekleştirilmesi amacıyla Alman Arkeoloji Enstitüsü tarafından mimari bir konkur çağrısında bulunulmuş ve bu yarışmayı ana kazı alanı için düşünülen bir geçirgen/zar çatı tasarımıyla *kleyer.koblitz.letzel.freivogel-Gesellschaft von Architekten mbH* (kleyer.koblitz.letzel.freivogel mimari limited şirketi) kazanmıştır (Res. 15).

Abb. 16: Das temporäre Schutzdach über dem Hauptgrabungsgebiet (DAI, Foto K. Schmidt).

Res. 16: Ana kazı alanının üzerinde yer alan geçici koruma çatısı (Alman Arkeoloji Enstitüsü / DAI, Foto K. Schmidt).

Die Umsetzung eines dauerhaften Schutzdaches unter Beachtung der Eigenheiten des Platzes wurde vom Deutschen Archäologischen Institut im Rahmen eines Wettbewerbs an die *kleyer.koblitz.letzel.freivogel-Gesellschaft von Architekten mbH* für den Entwurf eines Membrandaches für das Hauptgrabungsgebiet (Abb. 15), das sich durch seine geschwungene Form in die Landschaft am Göbekli Tepe harmonisch einfügen wird, vergeben. Das Material ist lichtdurchlässig und lässt die Reliefs gut zur Geltung kommen, bietet jedoch auch eine hohe Stabilität gegenüber den Naturgewalten. Durch das geringe Gewicht der Membran ist gleichzeitig nur ein Minimum an Stützen nötig. Seit 2011 konzentrierten sich die archäologischen Arbeiten am Göbekli Tepe unter anderem darauf, durch Tiefschnitte die geplanten Standpunkte für die im gewachsenen Fels zu verankernden Stützen zu bestimmen. Diese vorbereitenden Arbeiten konnten bis zum Jahr 2013 für das Hauptgrabungsgebiet komplett abgeschlossen werden. Momentan schützt ein gemeinsam von DFG, DAI und Global Heritage Fund finanziertes hölzernes Dach die Anlagen (Abb. 16). Finanziert wird das dauerhafte Schutzdach durch EU-Infrastrukturmittel, die der Stadt Şanlıurfa zur Verfü-

Tasarlanan bu çatı kıvrımlı biçimiyle Göbekli Tepe'nin arazisiyle uyum sağlayacaktır. Örtü malzemesi saydam ve ışığı geçirgen olup dikmeler üzerindeki kabartmaların görünmesine olanak tanıyacak, öte yandan doğa şartlarına karşı yeterli sağlamlığı temin edecek niteliktedir. Zar örtünün ağırlığının az olması nedeniyle konstrüksiyon desteklerine minimum düzeyde gereksinim doğmaktadır. 2011 yılından bu yana Göbekli Tepe'deki çalışmalar ana kayaya sabitleştirilecek taşıyıcıların derin açmalarla belirlenmesi üzerinde yoğunlaştırılmıştır. Söz konusu öncü çalışmalar 2013 yılına dek sürdürülerek tümüyle bitirilmiştir. Şu anda yapılar DFG, DAI ve Global Heritage Fund tarafından mali destek görerek kurulan bir tahta çatı tarafından korunmaktadır (Res. 16). Sürekli korumaya yönelik sabit çatı Şanlı Urfa Müzesi'ne ayrılan AB-altyapı fonundan mali destek görmektedir. Bu çerçevede kuzeybatı çukurlukta bulunan kazı alanının da bir çatıyla örtülme olanağı doğmuştur. Söz konusu önlemlerle ilgili ön çalışmalar hemen hemen sona erdirilmiştir. Çatıyla kapatma işlemi yalnızca koruma açısından gerekli değildir. Her bir yapının dairesel duvarları arasında sürdürülecek zor şarttaki kazı çalışmaları türündeki ayrıntılı bilimsel araştırmalar da uygun koruma olma-

gung gestellt werden. In diesem Rahmen ergab sich die Möglichkeit, auch über den Grabungsarealen in der Nordwestsenke ein Schutzdach zu errichten. Die vorbereitenden Arbeiten hierfür sind beinahe abgeschlossen. Eine Überdachung ist zudem nicht nur aus Schutzgründen nötig. Auch wissenschaftliche Detailuntersuchungen, wie diffizile Grabungsarbeiten zwischen den Mauerringen einzelner Anlagen, lassen sich ohne entsprechenden Schutz nicht durchführen. Der Bau der Schutzdächer soll 2015 beginnen.

Mit der Überdachung wird auch die Frage der Besucherführung innerhalb des Hauptgrabungsgebiets gelöst. Ein Steg wird Touristen berührungsfrei über die archäologische Substanz führen. Bereits seit 2011 ist ein provisorischer hölzerner Besuchersteg in Benutzung, der sich auch bei größerem Andrang bewährt hat (Abb. 17).

dan gerçekleştirilememektedir. Çatıların yapımına 2015'de başlanacaktır.

Ana kazı alanında ziyaretçilerin dolaştırılması sorunu da çatıyla kapama projesi çerçevesinde çözülecektir. Turistler bir rampa yardımıyla arkeolojik buluntularla temas etmeksizin kazılan alanları gezebilecektir. 2011'den bu yana büyük izdihama da dayanabilen, tahtadan yapılma geçici bir ziyaretçi rampası kullanılmaktadır (Res. 17).

Bu yıl Türkiye Kültür Bakanlığı'nın Alman Arkeoloji Enstitüsü'yle yakın işbirliği içinde gerçekleştirdiği ve buluntu yerinin turizme açılması çerçevesinde yürütülen planın bir bölümü olarak aşıptan ziyaretçi patikaları yapılmıştır. Bu yollar arkeolojik buluntuları korumak amacıyla dış teması önleyecek biçimde olup Göbekli Tepe'nin büyük bölümünü ziyaretçilere açık

Abb. 17: Touristen auf dem provisorischen Besuchersteg im Hauptgrabungsgebiet (DAI, Foto N. Becker).

Res. 17: Ana kazı alanını ziyaret eden turistlerin geçici ziyaret rampasını kullanmaları (Alman Arkeoloji Enstitüsü / DAI, Foto N. Becker).

Als Teil des vom türkischen Kulturministerium in enger Absprache mit dem DAI betriebenen Plans zur touristischen Erschließung des Platzes wurden in diesem Jahr Bohlenwege errichtet, die auch große Teile des übrigen Hügels nun – zum Schutz für die archäologische Substanz berührungsfrei – für Besucher zu-

hale getirimiştir. 2013'de korunma altındaki kazı alanına belli bir uzaklıkta bir ziyaretçi merkezi kurulmuştu. Gelecekte elektrikli otobüslerden oluşan bir servis ziyaretçileri kazı alanına götürüp getirecektir. Böylelikle buluntu yerinin korunmasının yanı sıra ziyaretçileri bireysel olarak hoşnut edebilecek bir düzenle-

gänglich machen. Ein Besucherzentrum wurde bereits 2013 in einiger Distanz zum geschützten Grabungsbereich eingerichtet. Ein Shuttleservice mit Elektro-bussen wird zukünftig Besucher zum Grabungsgebiet befördern. Somit ist eine Regulierung von Besucherzahlen möglich, die nicht nur dem Schutz des Platzes, sondern auch dem individuellen Besuchserlebnis zugutekommt.

Von Beginn an standen auch Fragen der unmittelbaren Erhaltung der neolithischen Bausubstanz zur Debatte. Am Göbekli Tepe wurde und wird die Maxime kleinstmöglicher Eingriffe verfolgt. Neolithische Baustrukturen wurden nur in Ausnahmefällen kontrolliert abgebaut, um Aufschluss über ältere Bauschichten zu erhalten oder stratigraphische Fragen zu klären. Ebenso wurden zerbrochene Pfeiler bislang nicht systematisch rekonstruiert, sondern durch Einhausung mit Bretterkästen und Geotextil in ihrem Auffindungszustand konserviert. Erste Erfahrungen mit dem für eine Sicherung zu leistenden Aufwand und Umfang an Arbeiten konnten exemplarisch in den weitgehend freigelegten Anlagen C und D gemacht werden.

Bereits 2008 konnten die antik beschädigten Stümpfe der Zentralpfeiler der Anlage C wieder aufgerichtet werden, um das ehemalige Aussehen der Anlage zu verdeutlichen, ohne eine Komplettrekonstruktion vorzunehmen. Sämtliche Bruchstücke wurden zudem dreidimensional gescannt, um eine virtuelle Rekonstruktion zu ermöglichen. Sie lässt auf eine originale Höhe der zertrümmerten Pfeiler von etwa 5 m schließen.

Die beiden Zentralpfeiler von Anlage D (Abb. 8-9), die sich wie die meisten anderen Pfeiler der Anlage in ihrer originalen Aufstellung befinden, waren über die Jahrtausende durch Hangdruck in eine instabile Seitenlage geraten. Um den Innenraum der Anlage D vollständig freilegen zu können, und vor allem die beiden Pfeiler vor Zerstörungen bei einem möglichen Umstürzen zu bewahren, musste die Schiefstellung der Zentralpfeiler korrigiert werden. Mittels Fußwinden und Stützhölzern konnten beide Pfeiler wieder in die Senkrechte gebracht und durch Drahtseilabspannungen gesichert werden.

Das Göbekli Tepe-Projekt ist über die Jahre hinweg stetig gewachsen. Mit der immer deutlicher sichtbaren Bedeutung des Ortes stieg auch der Umfang der nötigen Arbeiten und dankenswerterweise auch die organisatorische und finanzielle Ausstattung des Projektes. Seit 2004 wurde die Grabung vom Deutschen Archäologischen Institut als ZD-Grabung unter der Leitung von Klaus Schmidt eingestuft. Im Jahr 2007 wurde der Status der Grabung von den türkischen Behörden zur *Bakanlık kurul kazısı* aufgewertet und als Leiter wiederum Klaus Schmidt bestimmt. Seit 2005

meye gidilerek ziyaretçi sayısı da denetim altında tutulabilecektir.

Başlangıçtan bu yana Neolitik mimari malzemenin korunması da tartışma konusu oluşturmıştır. Göbekli Tepe'de arkeolojik malzemeye olabildiğince az müdahale etme prensibi izlenmektedir. Neolitik yapı öğeleri erken mimari tabakalar hakkında bilgi edinebilmek ve tabaka düzeniyle ilgili soruları aydınlatılabilmek amacıyla, kural dışı olarak ve denetim altında kaldırılmıştır. Yanı sıra kırık dikmelerin şimdiye dek düzenli biçimde rekonstrüksiyonları yapılmamış, söz konusu buluntular ahşap sandıklar ve jeotekstil yardımıyla kökendeki hallerinde korunmaya alınmıştır. Gerçekleştirilen işin kapsamı ve koruma/güvence altına alma sırasında verilmesi gereken emek konusundaki ilk deneyimler büyük bir kısmı açığa çıkarılmış olan C ve D yapılarından elde edilmiştir.

2008'de orijinal görünümünü gözler önüne serebilmek amacıyla C yapısının erken devirlerde tahrip görmüş olan merkezi dikmelerinin alt bölümleri ayağa kaldırılmış, ancak bu işlem sırasında tümüyle rekonstrüksiyon yoluna gidilmemiştir. Tüm kırıklar bilgisayar ortamında üçboyutlu olarak taranmış (scan edilmiş) ve böylece sanal bir rekonstrüksiyon meydana getirilmiştir. Yapılan bu rekonstrüksiyonda tahrip görmüş olan dikmelerin kökende 5 m dolayında bir uzunluğa sahip oldukları sonucuna varılmıştır.

Diğer dikmeler gibi orijinal konumunda bulunan D yapısının merkezdeki iki dikme (Res. 8-9) yamaç basıncı nedeniyle binyıllardan beri dengesiz bir biçimde yana yatık vaziyetteydi. D yapısının içini tümüyle açığa çıkarabilmek ve özellikle merkezi dikmeleri olası bir yıkılma halinde tahripten korumak amacıyla dikmelerin yatar vaziyetini düzeltmek gerekmiştir. Kaide sabitleyicileri ve destekler yardımıyla her iki dikme de dikey duruma getirilmiş ve telli halatlarla gerilerek sağlamlaştırılmıştır.

Göbekli Tepe Projesi ilerleyen yıllarla düzenli bir biçimde büyüyerek gelişmiştir. Buluntu yerinin giderek netleşen önemiyle birlikte gerekli çalışmaların hacmi ve buna bağlı olarak da organizasyon hacmi ile mali destek olanakları artmıştır. 2004'den bu yana kazı Klaus Schmidt başkanlığında Alman Arkeoloji Enstitüsü'nün kazısı olarak yürütülmekteydi. 2007'den başlayarak kazının statüsü Türk makamlarınca *Bakanlık Kurul Kazısı* olarak yeni bir nitelik kazanmış ve kazı başkanlığı için yeniden Klaus Schmidt belirlenmiştir. 2005 yılından bu yana kazı Alman Bilimsel Araştırma Kurumu tarafından desteklenmekteydi; kazı 2010'dan beri Alman Bilimsel Araştırma Kurumu'nun uzun süreli projeleri arasına alınmıştır.

Projenin büyümesiyle birlikte başlangıçta duruma bağlı olarak gündeme gelen konular arasındaki kon-

wird die Grabung durch die Deutsche Forschungsgemeinschaft gefördert, seit 2010 als Langfristprojekt.

Mit dem Anwachsen des Projekts wurde auch klar, dass die anfangs eher situationsgebunden angegangenen Themen Konservierung, Tourismusentwicklung und „Site Management“ im weitesten Sinne einer stärkeren Koordinierung und Spezialisierung bedurften. Mit dem Global Heritage Fund konnte ein starker Partner für die Entwicklung eines „Site Conservation Plans“ gewonnen werden, der momentan in Kooperation mit der Harran-Universität, Şanlıurfa, erstellt wird. In Zusammenarbeit mit der BTU Cottbus wurde zudem ein „Site Management Plan“ als Vorschlag für die zuständigen türkischen Behörden erstellt, der unter anderem auch den Vorschlag einer „Buffer Zone“ um den Göbekli Tepe herum enthält. Diese über das Grabungsschutzgebiet hinaus erweiterte Schutzzone soll wesentlich dazu beitragen, dessen „außergewöhnlichen universellen Wert“ zu bewahren.

Das Grabungsteam und alle Geldgeber hoffen, mit den genannten und vielen weiteren Arbeiten ihren Teil zu einer erfolgreichen Aufnahme in die Weltkulturerbeliste beizutragen. Klaus Schmidt, dessen unermüdlicher Einsatz um den Fundplatz erst die Voraussetzungen hierfür geschaffen hat, ist im Juli 2014 verstorben. Er wird diese Krönung seines Lebenswerks nicht mehr erleben können, sein Name wird jedoch für immer mit dem von ihm entdeckten und ausgegrabenen Platz verbunden bleiben.

Dank

Wir sind dem Generaldirektorat für Kulturerbe und Museen des Türkischen Ministeriums für Kultur und Tourismus dankbar für die Erlaubnis, am Göbekli Tepe graben zu dürfen. Die archäologischen Arbeiten werden vom Deutschen Archäologischen Institut und der Deutschen Forschungsgemeinschaft finanziert. Weitere Finanzmittel werden von der Theodor Wiegand-Gesellschaft e.V., von ArchaeNova e.V. Heidelberg, vom Global Heritage Fund, und der John Templeton Foundation bereitgestellt.

servasyon, turizm gelişimi ve alan yönetimi (site management) daha etkin bir kordinasyon ve özelleşme gerektirir olmuştur. Global Heritage Fund (Küresel Miras Vakfı) ile yapılan işbirliği yoluyla „kazı alanı yönetim planı“ (site management plan) konusunda önemli bir partner (ortak) kazanılmıştır. Söz konusu kazı alanı yönetim planı Şanlıurfa Harran Üniversitesi'nin işbirliğiyle hazırlanmaktadır. BTU Cottbus Teknik Üniversitesi'nin işbirliğiyle ilgili Türk makamlarına bir „kazı alanı yönetim planı“ önerilmiştir; bu plan Göbekli Tepe'nin çevresinde yer alan bir „tampon bölgeyi“ de içermektedir. Kazı alanı koruma bölgesinin dışına doğru genişletilen bu tampon bölge buluntu yerinin „olağandışı evrensel değerini“ koruma altına alma konusuna katkıda bulunacaktır.

Kazı ekibi ve finansörler yukarıda değinilen çalışmalar ve bunları izleyecek olan gelecekteki pek çok araştırmayla Göbekli Tepe'nin dünya kültür mirası listesine başarıyla girme konusuna katkıda bulunacaklarını ummaktadır. Bu konuda gerekli ortam ve önkoşulların oluşturulmasında yorulmaksızın çalışmalarını sürdüren Klaus Schmidt 2014'ün Temmuz ayında aramızdan ayrılmıştır. Yaşamının en önemli eseri olan Göbekli Tepe'nin bu yolla taçlandırılışını göremeyecek olsa da Klaus Schmidt adı sonsuza dek kendisi tarafından gün ışığına çıkarılan ve kazılan bu yerle birlikte anılacaktır.

Teşekkür

Türkiye Cumhuriyeti Kültür ve Turizm Bakanlığı Kültür Varlıkları ve Müzeler Genel Müdürlüğü'ne Göbekli Tepe'de çalışma izni verilmesi nedeniyle teşekkürü bir borç biliriz. Arkeolojik çalışmalar Alman Arkeoloji Enstitüsü ve Alman Bilimsel Araştırma Kurumu tarafından mali destek görmektedir. Buna ek olarak Theodor Wiegand Derneği, Heidelberg ArchaeNova Derneği, Global Heritage Fund ve John Templeton Vakfı çalışmalarımıza mali destek vermektedir.

Anmerkungen

- 1 Klaus Schmidt konnte den von ihm im Rahmen der Konferenz „Anatolien – Brücke der Kulturen“ gehaltenen Vortrag nicht mehr selbst zu Papier bringen. Der vorliegende Text stellt eine Sammlung von Gedanken zum Thema „Der Göbekli Tepe auf dem Weg zum Weltkulturerbe“ dar, die ganz wesentlich zahlreichen persönlichen Gesprächen mit ihm entspringen. Außerdem wurde auf Notizen und in anderen Zusammenhängen geschriebenes zurückgegriffen, um seine Vision für den Fundplatz, mit dem sich 20 Jahre seines Forscherlebens verbinden, möglichst klar herauszuarbeiten.
- 2 Im Bereich von Anlage A ist allerdings auf diese Möglichkeit zurückgegriffen worden, um besonders empfindliche Teile des Befunds zu schützen. Auch sind über zahlreichen Terrazzoböden gezielt Schutzschichten aus gesiebter Erde aufgebracht worden.

Notlar

- 1 Klaus Schmidt „Anatolien – Brücke der Kulturen / Kulturenlerin Köprüsü Anadolu“ bilimsel toplantısı kapsamında sunduğu konferansı kağıda dökmeden aramızdan ebediyen ayrılmıştır. Elinizdeki metin kendisiyle gerçekleştirme olanağı bulduğumuz bir dizi söyleşiden yola çıkarak „Dünya Kültür Mirasına Girmeye Yolunda Göbekli Tepe“ konusunda derlediğimiz fikirler bütününden oluşmaktadır. Yanı sıra, bilimadamı olarak sürdürdüğü yaşamının 20 yılını adanmış buluntu yeriyle ilgili içgörülerini elden geldiğince açık bir biçimde gözler önüne sermek amacıyla, tuttuğu notlardan ve başka bağlamlarda kaleme aldığı metinlerden yararlanılmıştır.
- 2 Mimarının ve buluntuların özellikle hassas olan bölümlerini koruyabilmek adına A yapısında söz konusu uygulamadan bir kez daha yararlanılmıştır. Çok sayıda terazzo taban da bilinçli olarak elenmiş topraktan oluşan koruma tabakalarıyla kaplanmıştır.

Bibliographie / Kaynakça

- BADISCHES LANDESMUSEUM (Hrsg.):
2007 *Vor 12.000 Jahren in Anatolien. Die ältesten Monumente der Menschheit*. Stuttgart.
- BEILE-BOHN, M., GERBER, C., MORSCH, M. & SCHMIDT, K.:
1998 Neolithische Forschungen in Obermesopotamien. Gürcütepe und Göbekli Tepe. *Istanbuler Mitteilungen* 48, 5-78.
- BENEDICT, P.:
1980 Survey Work in Southeastern Anatolia. In: H. Çambel, & R. J. Braidwood (Hrsg.), *Istanbul ve Chicago Üniversiteleri Karma Projesi Güneydoğu Anadolu Tarihöncesi Araştırmaları – The Joint Istanbul - Chicago Universities Prehistoric Research in Southeastern Anatolia*, Istanbul, 150-191.
- Deutsche UNESCO-Kommission (Hrsg.):
2009 *Welterbe Manual*. Bonn.
- DIETRICH, O., KÖKSAL-SCHMIDT, Ç., NOTROFF, J. & SCHMIDT, K.:
2013 Establishing a radiocarbon sequence for Göbekli Tepe. State of research and new data. *Neo-Lithics* 1/13, 36-41.
- DIETRICH, O., KÖKSAL-SCHMIDT, Ç., KÜRKCÜOĞLU, C., NOTROFF, J. & SCHMIDT, K.:
2014 Göbekli Tepe. Preliminary Report on the 2012 and 2013 Excavation Seasons. *Neo-Lithics* 1/14, 11-17.
- DIETRICH, O., HEUN, M., NOTROFF, J. & SCHMIDT, K. & ZARNKOW, M.:
2012 The role of cult and feasting in the emergence of Neolithic communities. New evidence from Göbekli Tepe, south-eastern Turkey. *Antiquity* 86, 674-695.
- HAUPTMANN, H.:
1993 Ein Kultgebäude in Nevalı Çori. In: M. Frangipane, H. Hauptmann, M. Liverani, P. Matthiae, & M. J. Mellink (Hrsg.), *Between the Rivers and over the Mountains. Archaeologica Anatolica et Mesopotamica Alba Palmieri dedicata*, Rom, 37-69.
- 1999 The Urfa Region. In: M. Özdoğan & N. Başgelen (Hrsg.), *Neolithic in Turkey*, Istanbul, 65-86.
- KÖKSAL-SCHMIDT, Ç., & SCHMIDT, K.:
2011 Yeni Buluntular ve Bulgularla Göbekli Tepe. *Neue Funde und Befunde. Arkeoloji ve Sanat* 137, 53-60.
- NOTROFF, J., DIETRICH, O. & SCHMIDT, K.:
2014 Building Monuments, Creating Communities. Early Monumental Architecture at Pre-Pottery Neolithic Göbekli Tepe. In: J. Osborne (Hrsg.), *Approaching Monumentality in Archaeology*. Albany, 83-105.
- RINGBECK, B.:
2009 Anforderungen und Verpflichtungen der Welterbekonvention aus Sicht der Denkmalpflege in Deutschland. In: Deutsche UNESCO-Kommission (Hrsg.), *Welterbe Manual*, Bonn, 66-69.
- SCHMIDT, K.:
2000 a Zuerst kam der Tempel, dann die Stadt. Vorläufiger Bericht zu den Grabungen am Göbekli Tepe und am Gürcütepe 1995-1999. *Istanbuler Mitteilungen* 50, 5-41.
- 2000 b Göbekli Tepe, Southeastern Turkey. A Preliminary Report on the 1995-1999 Excavations. *Paléorient* 26/1, 45-54.
- 2005 "Ritual Centers" and the Neolithization of Upper Mesopotamia. *Neo-Lithics* 2/05, 13-21.
- 2006 *Sie bauten die ersten Tempel. Das rätselhafte Heiligtum der Steinzeitjäger*. München.
- 2008 Die steinzeitlichen Heiligtümer am Göbekli Tepe. *Institutum Turcicum Scientiae Antiquitatis – Türk Eskiçağ Bilimleri Enstitüsü. Colloquium Anatolicum, Anadolu Sohbetleri VII*, 59-85.
- 2012 *Göbekli Tepe. A Stone Age Sanctuary in South-Eastern Anatolia*. Berlin.
- UNESCO (Hrsg.):
2008 Richtlinien für die Durchführung des Übereinkommens zum Schutz des Kultur- und Naturerbes der Welt. Übersetzung des Sprachendienstes des Auswärtigen Amtes der Bundesrepublik Deutschland. Online:
http://www.unesco.de/fileadmin/medien/Dokumente/Bibliothek/Welterbe-Manual_DUK_2009/Welterbe-Manual_2_Aufl_191-282.pdf (zuletzt überprüft 08.12.2014).